काव्यप्रकाशः प्रदीपाभिधव्याख्यासहितः

५८७ ४१

[illegible]

[illegible]

का·प्र ॥श्रीगणेशायनमः श्रीलक्ष्मीनृसिंहाभ्यांनमः॥ सोनोदेव्याःप्रथमतनयःकेशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविंदोरुचिक
१ रकवेःस्नेहपात्रंकनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोःसम्यगाधायचित्तेनत्वासारस्वतमपिमहःकाव्यतत्वंव
नक्ति १ वचनसंदर्भविशेषरूपस्यग्रंथस्यप्रारिप्सितस्तेनस्तोतुमुचितायाःसेव्यमानायाश्चवाग्देव्याआ
स्पदभूताकविभारतीतदभिन्नत्वेनाध्यवसितांप्रारिप्सितप्रतिबंधकदुरितशांतयेग्रंथकृत्संस्मरति नियत
तिकृतनियमरहितांल्हादैकमयीमनन्यपरतंत्रांनवरसरुचिरांनिर्मितिमादधतीभारतीकवेर्जयति नियत
म्यंतेसौरभाद्योधर्माअनेनेतिनियतिरसाधारणःपद्मत्वादिरूपोधर्मो अदृष्टंवाल्हादैकमयीमिति॰ल्हा
देनएकमयीमिकस्वभावांल्हादमात्रस्वभावामितियावत्॰ अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्तत्प्रतिभायाश्चामौ
यश्चात्मनःपरस्तदायत्तत्वरहितं परतंत्रशब्दएवापन्नवचनइतिकश्चित्॰नवरसरुचिरामितिकमधा
रयःहृद्योषड्सानचत्वद्येवेतेरितिव्यतिरेकदृष्टपदर्शनात्॰।नचैवंत्वद्येवतेरितिहेतूपदर्शनवैयर्थ्यं॰ते
तिक्तादिसाधारणःषड्सेरूपलक्षितापतोअतोनचहृद्येवेतितदर्थत्वात् अस्तुवात्तृतीयातत्पुरुष रम्यः
एव॰नचैवंनवरसीतिरूपप्रसंगः त्रिगुणमविवदित्यादिवदुपपत्तेः नचद्वतिविरोधःनवरसरुचिरत्वरू १

पविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्रम्परसेषु नवत्वाभावेन अप्रयोगव्यवच्छेदित्वघटत्वप्रयोजकत्वविरहेणावेति हृन्निभति
यावत्वात्. अत्र निर्माणव्यतिरेकमुखेन वनुमेरवात्कविभारस्याव्यतिरेकालंकारो यं रूपः तथाहि निपतेः श
त्मानियतरूपामुखदुःखमोहात्मकसत्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयात्मकत्वादिश्वस्य सुखदुःखमोह
स्वभावाः परमाणवादिय त्समवायिकारणात दीपश्चयः स्पंदः तत्र प्रमतिसहकारि परतेत्रा मधुरादिषु
साध्व. न च मनोरमेवतेर्निर्मितत्वादिसाहश्यवती च अप्रयोगोनिर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव. एतच्छिलसणानि
पतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्वेन तु कविभारतीनिर्मितिर्नहि वेनियमो व्यतिरेकः यदेतादृशधर्मशालि
नीअत एव जयति उत्कर्षेणावर्त्तते इत्यर्थः न तु वर्त्ततामित्यर्थः तथा सत्युत्कर्षस्यासिद्धत्वेन न नमस्कारासे
पकत्वानुपपत्तेः न त्वेतादृशोगुरुकर्मणि आमे क्षावतामिष्टदेवतास्मरणातिरेकशून्यः दृश्यते प्रतिमतीच. तदने
न स्मृतिमात्रमाचरतां यत्तनकृतातदवलेपादज्ञानाद्वा अभयथाप्यनवधेयवचनतामसत्को. अत्र थक
तैव तत्किं स्मृति वन्नोपनिबद्धा. विशेषाभावात्सैव वा किं नोपनिबद्धेति चेत् उच्यते खलु नुतिमात्रोपनिबं न्द
धेस्मृतिर्निबद्धाभवति सुतिनिबंधे त्वर्थान्नतिरपि सिद्धैव. प्रणोजयन्त्य यैवकृविषयस्य चवेशि ष्यान्नस्का

नº

वत्यवक्तारगांतरयुक्तम् प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यान२

का॰प्र॰ रत्राक्षिप्यते तेनानंतोभ्यस्मिन्नरागानंद इति लभ्यते एतत्तु मकाव्यत्वसिद्धये व्यंग्यं दर्शयति जपमर्थेन वेमादौ इति श्र
२ पिनो व्यतिरेकालंकारस्यैवोपमामोचित्यादिति इहाभिधेयं यथरूपमंगिनः काव्यस्य फलेन सफलं मि
ति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयितुमाह काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृ
तये कांतासंमितातयोपदेशयुजे अत्र कृतवित् एवं शब्दाभावेपि किं वताः काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपु
णस्य कवेरसाधारणता दृवर्णनाक्रमकं कर्मं तत्कवेस्तावत्कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षा
देर्धावकादीनामिव धनं मयूरशर्मादीनामिवानिष्टनिवारणं च करोति सहृदयस्य तु
काव्यश्रवणानंतरमेव सकलप्रयोजनेषु उत्तमं रसादिविभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यांतरसंपर्कशून्यं रसा
स्वादरूपमानंदं राजादिगतपृथ्वीपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानं रामादिवद्वर्त्तनमिष्टसाधनं न
तु रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयतः यातित्वाद्रसास्वादः
ननूपदेशार्थिनीतिशास्त्राण्येव संति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कांतासंमिततयेति शब्दस्तावत्त्रिविधः राम:
प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कांतासंमितश्च तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्राधान्येन विधिलक्षणः २

सहि प्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति समाज्ञापयति तत्र च नियुक्तः सेव्यावेदनादौ निःफले प्रवर्त्तते· द्वितीयस्तु यथैता
त्पर्यवानसिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः स हि सुहृदिव एवं कृते इदमिष्टं भवत्येवं च कृते इदमनिष्टमि
त्येतावन्मात्रं बोधयति न त्वाज्ञापयति· तृतीयस्तूभयविलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः तत्र हि
रसोङ्गीभूतो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा तन्निष्पाद्यरसाभिव्यक्तिनिष्पादकत्वपा
शब्दार्थयोर्गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्ये· स च कान्तासम्मितत्वेनोपदेशं करोतीति तेनैतदुक्तं भवति· ये सुकुमा
रमतयो ऽतिसुखितस्वभावाः राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्त्तयितुमशक्यास्तान्काव्यकान्तेव सर
सतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति· गुडजिह्विकया शिशूनिव कट्वौषधं पटवः स्वादुकाव्यर
मुं ४ सोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपभुञ्जते· प्रथमलीढमधवः पिबन्ति कटुकौषधमिति· ननु एवंविशिष्टं काव्यमस्त
स्तद्धेतुरुपादेयः नन्वेवमभिधेये ऽर्थे किमायातं· किं च हेतुमज्ञात्वा तदुपादानं कथं स्यादित्याकांक्षायां
काव्यज्ञशिक्षाद्युपतया काव्याङ्गत्वं प्रथमप्रतिपादयन्नेव कारणान्तरमप्याह। शक्तिर्निपुणता लो
कशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्· काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजम् तो देवना

का·प्र· प्रसादादिजन्मा संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः तस्याः कारणतापन्नं किं मानमिति चेत्· निपुणतादिकारणा
२ न्तरसद्भावेप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्याव्यतिरेकः स च विशेष्यस्य काव्यप्रसरस्य विशेषणस्या
३ नुपहसनीयत्वस्याव्यतिरेकात्सर्वत्रैवाविशिष्टः न चैवं कारणान्तरं किं विदायातु न तु शक्तिरिति काव्य· प्र
सिद्धातिरेकिण एव तद्धेतो शक्तिव्यपदेशात् लोकः स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्तं योगादुपचाराद्वा धर्मिमा
त्रपरामर्शस्य कृत्स्नस्यनाधायकत्वात्· शास्त्रं छंदः शास्त्रं दिकाव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि· आ
दिग्रहणाद्यपरामर्शस्य कृत्स्नस्यनाधायकत्वात्· शास्त्रं छंदः शास्त्रं दिकाव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशा
दि· आदिग्रहणादितिहासादि तेषां विमर्शनाद्व्युत्पत्तिर्निपुणता· काव्यज्ञशिक्षया काव्यं कर्तुं रसानुगुणात्
याप्रबंधाद्यघटप्रत्युचपेज्ञानेतितदुपदेशः तथा करणे योजने च यौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः इति शक्त्यादि मि
लितोपस्थापनापः अन्यथा तद्धेपर्थ्यमेव स्यात्· तथा च काव्यास्योद्भवः उत्कृष्टोत्पत्तिस्तया कार्येण मिलिता
नामुपधानं दंडचक्रादीनामिव घटेन न तु मिलितत्वेन कारणानेवेति भ्रमः कर्तव्यः एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य एवः
लक्षणमाह· तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि· निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ ३

तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यो गुणस्य रसनिष्ठत्वेपि तद्व्यंजकपरं गुणपदं । न त्वनलंकारेति व्याप्तिः सालंका
रत्वविशेषणानुपादानादिति न वाच्यं यतः क्वापीत्यनेनैव तदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित्तु
स्फुटालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः नत्रोसार्थत्वादस्य लक्षणस्य चास्फुटत्वएव विश्रामात् । नारसेप्यस्फुटालं
कारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पथाः व यतुप श्यामः नीरसे स्फुटालंकारविरहितानि काव्यत्वं । यतो रसादि
रलंकारश्चद्वयं चमत्कारहेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं नचालत्र स्फुटालंकाराये सा । अत एव बंध
निकारे रोतत्कं रसानुगुणाथ विशेषनिबंधनमलंकारविरहेपि छायातिशयं पुष्णाति यथा । मुनिर्ज
यति योगींद्रो महात्मा कुंभसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ अत्र हि अद्भुतरसानु
गुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णातीति नीरसे तु यदि स्फुटोलंकारो न स्यात्किंकृ
तः चमत्कारः स्यात् चमत्कारसारं च काव्यमिति अवश्यं स्फुटालंकाराये सा अनलंकृती पुनः क्वा
पीत्यनेनापि अस्फुटालंकारे क्वचिदेव काव्यत्वं यत्र रसादिः स्फुटो न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते त
स्मात्सालंकारत्वमात्रेण विशेषणो किंतु स्फुटालंकारसाधम्यनतरवत्वं नचैवमपि रसवत्यनलंकारेका

का.प्र. अलवत्संगोपेयाय रसस्योपत्तेः यथाउदाहृते मुनिर्जयति योगीन्द्रो यदि तु स्फुटालंकारेण नन तत्रापि काव्यत्वसमान
४ दालंकारवत्त्वसत्त्वास्यपि पूरणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता
एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलाः सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारली
लाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कंठते अत्र रूपकादि नाम संभवत्येव अत्र स्फीतस्य स्वविभ
क्तिविपरीतत्वादस्य दीपकमिति चेत् न अस्मीत्यस्याहमर्थकाव्ययत्वात् अत्रास्मि करोमि सत्वाद्
निवत् क्रियापदत्वेपि न दीपकत्वं तदुक्तिता नो सर्वेषां प्राकरणिकत्वात् दीपकस्य तु प्राकरणिकाप्राक
रणिकविषयत्वात् सादृश्याप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता समुच्चयोपि च क्षमारूपलक्षणेन संभवत्येव अ
अतादृशश्च न वा हेतुत्वं हेतुः विशेषोक्तिविभावने विद्यमानेऽपि न स्फुटे कथमिति चेत् इत्थं विशेषोक्ति
स्तावत् कारणसत्त्वेपि कार्याभाववचनं अत्र चानुत्कंठाकारणानां बलवत्करणयोः स्तंभयुक्तानां तत्त्वेपि
पि नुत्कंठाभावरूपकार्यानिर्दिष्ट एवं तथापि नानुत्कंठाभावत्वेन किंतूत्कंठात्वेनैव तस्मादस्फुटत्व रामः
मस्याः पदिवेतोनुत्कंठितेन न समभिधीयते न तदा स्फुटत्वमवेत् एवं कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिवचनं वि ५

भावना· अत्र चोक्तं ठक्कुरेण विशेषकरणायोगेन तत्तानद्भावश्चेत्क एव यद्यपि तथापि नातत्ताविरहस्तेन किं
तु तत्तारूपैरोव· अभावाभावस्य तत्त्वात्· अतो अस्या अस्फुटत्वमेव· न च स एवेत्येवकारेणातत्ताभावप्रती
तेरतत्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यं विशेषणसंगतेनैवकारेण विशेष्यविशेषणायो
गस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते न तु विशेषणाभावाभाव एवाहमस्य पर्यवसाने नु तत्रैवास्फुटत्वमेव एवं विशेष्य
संगतेनाथैवकारेणाविशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाद्य प्रत्याय्यते किं तु विशेषणायोगाभाव इति इह
मन्त्र तस्य च शेरवः पांडुर एव स्यात् दोनापांडुर इति· पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ च नान्यो धनुर्धर इत्यादिकदाचि
त्स्फुटतार्थं प्रयुज्यते इत्यप्याहुः तन्न खलु त्वं मुखेनैव तु संनाम्येन केन चित् इति· अन्यथा पुनरुक्तिरस्तत्रास्या
दिति· अनयोरस्फुटत्वे संदेहरूपसंकरोऽप्यस्फुट इति विभावनीयं शृङ्गाररूपरसरूपरसस्य सलाङ्गत्ववदलं
कारः स्फुट एवेति चेत् नारसस्यात्र प्राधान्यात् अप्राधान्य एव तस्यालंकारत्वोपगमात्· अर्वाचीनास्त्वप
योक्तस्य काव्यलक्षणे काव्यलक्षणं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् प्रयोजनं केषु स्फुटत्वमिति रि
क्तं स्पष्टं पदं स्पष्टं दर्शनीमतं ते स्पष्टा अस्फुटमाचेष्टं पंचप्रथमकोऽलेलस्फुटत्वं दोषा यादुर्वारत्वा

क.प्र त्.। न स्याद्वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति तदप्यसंगतं तथा च दुष्टेपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव परं तु अपकर्षमा
५ त्रं तदुक्तं। कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता-दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुट इति एवं चाल
5 कारादिमत्त्वे उत्कर्षमात्रं-नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौणः इत्याहुः। अथ काव्यभेदानन्तलक्षणं
निर्वाहाद् इदमुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः इदं काव्यं वाच्यादतिशयिनि अधिक
चमत्कारकारिणि व्यंग्ये उत्तमं-पदादिभिः पदैः स्फोटरूपशब्दब्रह्म व्यज्यते तस्मात् ध्वनिवत्कादर्थमस
यः तादृशस्य स्फोटव्यंजकस्य पटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तसरणिः। अ
तः प्रधानीभूतव्यंग्यव्यंजकत्वसाधर्म्यात् तत्सरणीं भजता व्यंग्यप्राधान्यं तद्व्यंजनक्षमस्य शब्दार्थयुगलरू
पस्योत्तमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिपदेन ध्वनिरिति संज्ञा कृतेत्यर्थः। निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरा
गोऽधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं। अत्र दूति कमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमप एमः
देन व्यज्यते नन्वत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया तेनेति कमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते न ५

तुव्यंग्यमस्ययासाहेतीमादिवत्क्षमारणालक्षणामूलव्यंजनोदाहरणेविपरीतलक्षणानस्यात्विशेषा
भावादितिअत्रकेचित् । तस्मादत्रविपरीतलक्षणामहत्त्रियथस्कतादंतिकमेवगतासीत्यत्रलक्ष्यतइतिशेषकल्प
नपायोजनीयः अस्यतस्त्रिकिरेनुमित्यनेनेवान्वीयतइत्याहुः पुरमार्थतस्तु नवलकत्वमुख्यान्वयायोगस्वरूप
सक्ष्म शेषकल्पनमनुपयोजनीयः अस्मात् तिसुमित्रेलक्षणाबीजं किंतु ज्ञातं यावपत्रसख्यादेः प्रसाध्यकामु
कादिसंभोगाः प्रमाणांतरेणबोतुः प्रतीतिमुपगतः । तत्रमुख्यार्थबाधादलक्ष्यलक्षणातदभिप्रायेणोदासाहे
तोसहिमुहस्त्रउपकृतंबहुनामेत्युदाहृते पत्रप्रमाणांतरेणनतत्त्वायकमेवतरतितत्तच्छाकेजनितमसंबम
हिमैवतुतन्न्ययस्तत्रकथंलक्षणाबाधाभावात् । उभयत्रापिवाक्यार्थबोधेभवत्रपिवाधोऽकिंचित्करएवात
दभिप्रायेणवापीस्नातुमित्युदाहृतं । अतएवोक्तमधमपदेनव्यज्यतइति । अतएवचपत्रसख्यादेस्तादृशत्वे
नप्रमाणांतरेणावगतेतत्रनसाहेतीमादौविपरीतलक्षणाव्यंग्यार्थप्रतीतिर्बो वापीस्नातुमित्यादौतुबाधा
नवताऽऐव्यधमपदार्थपर्यालोचनेयापयोक्तव्यंग्यमतीयतएवइत्थंप्राधान्यमधमपदस्यतस्मात्साहे
तोसादौपरिव्यंजनानलक्षणामूलैव वापीस्नातुमित्यादौतुननियमः अतादृशीगुणीभूतव्यंग्यध्वेय
तुमध्यम अतादृशीवाच्यादनतिशायिनि अतिशयितचमत्कारणाधायकेव्यंग्येमध्यमकाव्यंतद्गुणी

का.प्र. भूतव्यंग्यंप्राक्कथितमित्यवगम्यते।अत्रव्यंग्यस्फुटत्वेऽपि इत्यर्थः।तेननाधमकाव्यापित्तिरिति केचित्तन्मतमयुक्तं
६ अगूढमपरस्यांगमित्यादिना गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिषमाणानामस्फुटव्यंग्यस्यासंग्रहापत्तेः
6 किंत्वस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यपरं स्फुटगुणीभूतव्यंग्येप्यस्फुटमात्रव्यंग्ये अधमकाव्यत्वस्फुटतरं तद्विरहश्चैवे १२
तिनकाचिदनुपपत्तिः उदाहरणं ग्रामतरुणं तरुण्या नववंजुलमंजरीसनाथकरं पश्यन्त्या भवति मुहुर्नि
तरां मलिना मुखच्छाया अत्र वंजुललतागृहे दत्तसंकेता न गतेति व्यंग्यं तच्च गुणीभूतं तदवसे
पाव्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् पश्यन्त्या नितरां मुखच्छाया मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकालेप २
वत्लकायैमालिन्यं तस्यातिशयः स तन्मानतावितिवाच्यचमत्कारित्वभावत्वेन विमलेभवोबकंप्रतीय
तइति शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतं अत्र चित्रमित्यध्याहार्यं तेनाव्यंग्यकाव्यमवरमधमंत
च्चित्रमितिकथितमित्यर्थः। अव्यंग्यं। अस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यरहितं नादर्शवास्फुटेतरव्यंग्यसम्भवाषेपा
ग्यमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगि शब्दचित्रमाद्यं यथा स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरांभश्छ एमः
टामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहो ६

र्मिम हरमदामंदाकिनीमंदतो। हस्यश्चासौ चशशाङ्कालंकारः। ननु कथमेतद्व्यंग्यमुच्यते मंदाकिनीविषयाः
प्रीतेरभिव्यक्तेः। किंचनासौ वस्तु काव्यार्थोपस्थापनव्यंजकत्वेनाङ्गं ततो विभावत्वेनापीति चेत्सत्सु किं तु तद्व्यंग्यम
स्फुटतरं पद्यान्तरनवेक्षणात्पर्यं चाङ्गं तु प्राससमात्र एव तस्य संरंभात्। नात्र तु विषये विषयीभूतव्यंग्यविहितबलमे
वगाव्यंग्यपदेन विवक्षितं पदक्रमध्वनिकृता रसभावादिविषयविवक्षायां विवरहेमस्ति। अलंकारनिबंधा
पः सचित्रविषयो मत इति। अत्र पद्ये मध्यमकाव्यलक्षणे व्यंग्यपदं विवक्षितव्यंग्यपरं तु एवं व्यंग्यार्थवि
त्वं यथा विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यं ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलि
ताक्षीव भियामरावती। अत्र उत्प्रेक्षालंकारः। पातु रसादौ कथं तात्पर्यविरहात्। स्फुटतरत्वं च तत्प्रता
पते हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभावस्य स्फुटप्रतीतेः। मदीपं तु पद्यजदाहेरगाय यथा मध्ये मस्त ओ५
रति सुमनोधन्वनः श्यामाचक्रे मंदाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः। अन्येद्युर्दलितचर
णाभ्यासमभ्याकाशलक्ष्मीः संसर्पत्साः प्रवलाय पतितं पुंडरीकं मरालः। अत्र रूपकमर्थालंकारः। नन्वा
त्रैतात्पर्यं न तु रसादौ॥ इति महामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः

का॰प्र॰ प्रथम उल्लासः॥ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं
७ तयोः स्वरूपे निरूपयिष्यन् विभागमाह स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा शास्त्रे व्यंजकः शब्दो
7 न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमत्रेति अत्रेति काव्ये शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्य वक्ष्यमाणत्वादर्थान् विभजते वाच्यादयस्तद
र्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् वाच्यादयः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः। अभिमता ते वा वाचकादीनामर्थाः स्युः
केषुचिन्मतापाद्दिनयेषु न तु मीमांसकादिसम्मतेष्वपि लाघवात्पदानां पदार्थमात्रे शक्तिर्न त्वन्वयांशेऽपि
गौरवादन्यलभ्यत्वात्। तदेशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणः शरीरस्याकांक्षायोग्यतासत्तिवशा
त्पदार्थोऽपि वाक्यार्थः प्रतीयते न चायमर्थः प्रतीत इति प्रसंगः स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वा
दित्यभिहितान्वयवादिनां मते अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः व्यवहारेणान्वितस्यैव व्युत्पत्तिस्थापना
त् तत्रैव च शक्तिग्रहात् किंवान्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् तद्विषयत्वे शक्यत्वस्य प्र
योजकत्वात्। अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशे त्वतिप्रसंगादित्यन्विताभिधानवादिनां मते व्यंजकत्वं न केवलं एमः
शब्दस्य किंतु अर्थस्यापि तत्रापि नैकतरस्य किंतु सर्वस्यापीत्यभिधायादिबोधव्यवसित्वेव प्रतिपादयति सर्वेषां ७

प्रायशोऽर्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते तत्र वाच्यस्य यथा माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ता
भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ अत्र स्वैरविहारार्थिनी कापि नायिका वाक्यार्थेन वक्तृस्वैरविहारार्थित्वं गृहोपकरणलाहिनावा
वश्यविधेयत्वादिकं व्यज्यते लक्ष्यस्य यथा साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे मिम्रासि मज्झ कए सब्भावणेहकर
णिज्जसरिसं दाव विरइअं तुमए अत्राप कारिण्याः वाधावता रातेमुख्यार्थः श्लोत्रापराज्येनुन शांकं तत्
तिसम्भावस्नेहकरणीयादिसदृशमन्यिपरमरोन शत्रुत्ता वरणारूपे विरचितमिति मुख्यविपरीतलक्ष्य
नेतेन च कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा उअ णिच्चल णिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि
रेहइ बलाआ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व अत्र निष्पंदत्वेन आश्वस्तत्वं
तेन विजनत्वं अतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि चित्कंचित् संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यजनपूर्वं प्रतिपाद्य
ते अथवा निःस्पंदत्वेन आश्वस्तत्वं तेन जनागमनाभावो तेन त्वमत्रागतः इति मिथ्या वदसीति कयापि
हृत्तसंकेता तं नागता अहत्ता गत इति वादिनं प्रति व्यज्यते एवमन्येषां विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणा
ह साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः अभिधत्ते इति यातियाद्य जोस थैः अत्र मेनो न विशेषणान्तरे विप्र व्य

का॰प्रा॰ संकेतितं गृहीतसंकेतं इदंचेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय माधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णो
८ तिव्याप्तिवारणाय वानचसाक्षादित्यधिकपदात्मापत्रचेष्टादिविषयोपि संनादृशस्यादि व्यवहितव्यवहितसंके
8 तत्वात् नचतत्रशक्तिरेवेतिसम्यक् तद्योगिनितत्सदर्भयोगस्यस्यलक्षणायेबोधयपत्तेः नचसाक्षात्संकेतवान्त्वा
चकत्वमेतावतैवस्वस्थलेऽभिधत्तेत्यस्यैववैयर्थ्यं संयोगादिनाऽभिधायां नियमितायांवा व्यार्थव्यंजकतादृशापा
मतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् नचतथापिनत्रातिव्याप्तिरेवेतिवाच्यं यस्यशब्दस्यपत्राव्यवहितसंकेतग्रहोयद
र्थस्य इउयमुच्यते तत्रसतदर्थवाचकइतिहिलक्षणार्थः अथसंकेतग्रहस्यशब्दासहकारितायां किंमा
नुमितिचेत् अगृहीतसंकेतस्यशब्दादर्थप्रत्ययाभावः इदंचपत्राव्यवधानेनसंकेतोग्रहस्तद्रूमादिह
त्रिदर्शनात् संकेतविशेषणतयासाक्षात्पदंव्याख्यायमेवत्क्लनत्वसंयोगादिनाऽभिधायां नियमितायांव
त्रशक्यानरथ्वंनतत्रवाचकत्वमाप्रसाक्षादित्यभिधानक्रियाविशेषणत्वादिति तत्रतुवाक्यार्थप्रती
तिव्यवधानेनतत्प्रतीतिरित्यप्रसंगः नचसंकेतितपदवेप्यार्थ्यालक्ष्यप्रतीतावपिवाच्यप्रतीतिव्यवधा रामः
नाभावान्माधुर्यादिवर्णानामासादेवमाधुर्यव्यंजकत्वाद्वभास्कर स्क तत्स्पप्याप्यन्विताभिधाननये संकेतित ८

त्वान्नात्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणं तदनभ्युपगमे तु साक्षादभिधत्ते संकेतितमभिधत्ते इति लक्षणं
यं न बाधस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः शक्तत्वस्य प्रकरणादेरिति विशेषणं तदनभ्युपगमे तु साक्षादभिधत्ते संकेतित
मभिधत्ते इति लक्षणं यन्न बाधस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः शक्तत्वस्य प्रकरणादेवलाभादित्याह ननु साक्षात्संके
तो गृह्यत इत्यादिदृष्टान्तो साक्षात्वस्य संकेतविशेषणत्वव्याख्यानेन विरोधाद्युपेक्षणीयं किंच प्रथमे माधुर्यादि
व्यंजकस्य शोदिवर्णेष्वतिव्याप्तिः तेषां साक्षादेवाङ्गात्मादिव्यंजकत्वात् द्वितीये तु वाच्यस्यैव व्यापकतादशायां
अतिव्याप्तं न च तत्रैव शाब्दिकैः संकेतवान्वाचकः तस्यैतत्तदा सम्बन्धत्वेन शेषवैयर्थ्यात् संकेतितश्च तु भेदो
जात्यादिर्जातिरेव वा न च यं विभागो नुपपन्नः जात्यादेरसंकेतितत्वात् स्वाध्यसंकेतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीन
तया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यव्यक्तावेव तदोचितत्वादिति मैवं किं हि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहारं
गृहीतपस्याकस्माचित् नाद्यः आनन्त्यात् नान्त्यो व्यभिचारप्रसंगात् यतोऽगृहीतसंकेतगोपिण्डद्वयघटादे
रपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसक्ता अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात् किंच न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीति

का॰प्र॰ रितिव्यभिचारात्तत्र्यक्तौ संकेतः अपि च व्यक्तिसंकेतपक्षे गोः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यद्‌मादिशब्दानामर्थभेदो न
८ प्राप्नोति किमेवमनिष्टमिति चेत् सहप्रयोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेव संकेतः स च द्विविधः स्वभावको व
१ स्कष्टत्रिर्वदत्वादिः वक्तृपदच्छयासंनिवेशितो नामरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति सिद्धोऽपि द्विधा
पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च प्राणप्रदत्वं च पावस्थितिसंबंधित्वं यद्यपि प्रयुक्तत्वादेर्नित्यत्वा
भ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेवं संबंधित्वं तथापि तस्य संबंधः कदाचिदपेत्यपि न तु गोत्वादेरिति शेषः
तत्र प्राणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीयेन हि गोः स्वरूपेण गौः नाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति अस्या
र्थः गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसंबंधात्तु गोव्यवहारस्य विषय इति
तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति विशेषाधानहेतुस्तु गुणः गोत्वादिना लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्लत्वा
दिना विशिष्यते साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपः छेदनादिः यदुक्तं पावत्सिद्धम रामः
मसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्तृपदच्छासंनिवेशितस्तु ८

शब्दरूपः डित्थादिशब्दानां प्रथममवर्णप्रतीत्या किंचित्प्रकाशितमंत्यवर्णबुध्या निःशेषतो ग्राह्यं नानावर्णात्मकघटा
दिपदवद्वर्णक्रममप्यस्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थे बुद्ध्युपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्प्यत इति संज्ञारूपोपद
ष्टात्मको डित्थादिशब्दाः चंडीदासमतेऽप्यस्वलक्षणं बुध्या निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तज्जातिमतीत्यनंतरं व्यक्तिप्र
तीतिरिति क्रममप्यत्र चरित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपयोगि समनुकूलतया संके
त्यते उपाध्यंतरं तेषां नास्ति किंतु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयत इति एतमर्थमाह नवमाध्यविरुद्धं तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्य
वस्थापनात् डित्थादिशब्दात् डित्थादिनामायमिति प्रतीतेः एवं हि गोः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दा
नां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः नं चैवं परमाण्वादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्यात् न गुणशब्दत्वे परमाणुत्वादीनां
गुणप्रदत्वेन जातिचेत्यत्यजातिशब्दा एव ते वैशेषिकनयानुसारेण गुणत्वे शब्दत्वमवहारः न नु पयादि
निष्ठानां शुक्लादिगुणानां गुडतंडुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रसक्तत्वात् सिद्धो व्यक्तिसंकेतप
क्षोक्तदोषः समान इति चेत्र गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव दृश्यते यथा एकस्यैवपा
काद्युक्तं रूपं नष्टं श्यामं मन्यते च मिति प्रतीतेः न चैवं भ्रांतिर्बोधकाभावात् न चोत्सारः विना श्रो समवाय

का॰प्र॰ स्यप्रतीयेतेत्युक्तं तदनुपपन्नत्वात् तथाचानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वादिजातिःसाध्यवाच्यमतेत्वे
५ वसंकेतस्तु पेयं एवं गुडतण्डुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकं तथा तारत्वादि विरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थ
10 त्वादिकं जातिःसैव बद्धित्थादिपदशक्या एकत्वादिसंगीकर्तव्यं एतेन बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादि
शब्देषु च प्रतिसरं भिद्यमानेऽपि डित्थार्थे वा डित्थादित्वमस्तीति व्याख्यातं एवार्थेन वा शब्देन च शब्दस्य
स्थानविनिपातात् यद्वा सर्वेष्वेव वाच्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्व्याकरणात्पर्यं अथवा भाष्यकारमतेडि
त्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव प्राक्स्वांगीकार्या इति तत्रापि
पं तस्मात् सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतविषय इत्याहुः येषांमते संज्ञाशब्दानां शब्दो नोपाधिः किंतु तत्तो
धर्मिमात्रं प्रतीति तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति विसंनेत्यापिकादपस्कनव्य
क्तिमात्रं शक्यं न वा जातिमात्रं आद्ये आनंत्यव्यभिचारात् अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न चाक्षे
पाद्व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव संकेतः न चानेसादृशक्यता व्यभिचारो वा गोत्वादिसामान्यलक्ष ए म:
णया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितेः तो सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यादित्याहु ति ष्टते सोगतनास्क अपोहत्वादिसा १०

मानत्वेदात्तयासर्वेषां तीनामनुगमस्थितौ तैः सर्वत्र संकेतग्रहः सौकर्यादिसाति हंते सौगतास्तु व्यक्त्यावानं
त्यादिदोषाभावस्य च देशकालानुगमाभावात्तद्गतापामतं घायन्तो संकेत इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयो
गान्नसूत्रकृता नदर्शितानि ननु वाच्यत्वस्य व्यंग्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुरी
यस्याविभावादित्यत आह समुख्योऽर्थः साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः नपपन्नः मुख्य
त्वेन प्रसिद्धस्य तुरीयस्याविभावादित्यत आह समुख्योऽर्थः साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इ
त्यर्थः कुतस्तत्र थेमत आह तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्वार्थे योऽभिधारूपो व्या
पारः समुख्यो यत उच्यत इत्यर्थः पद्यान्यभिधाव्यवहारस्य गानिधासमयाभावादिसादोदर्शनात्ता
त्स्वपतितात्तत्रमुख्यइत्यादि तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेयुच्यत इत्यर्थः मुख्यत्वोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणलक्ष
णापास्त्वहाधगुणः सत्वस्योपपत्तये पत्तुमुख्यार्थबाधेतद्योग इत्यादिकारिकोपयुक्त तयावाच्यस्य
संक्षांतरं करोतीति समुख्य इत्यादीति सूत्रावतारणं तदप्युक्तं वाच्यार्थबाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रापय
त्नो संक्रांतरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात् वाचकं रोनि समुख्य इत्यादीति सूत्रावतारणं तदयुक्तं:

॥

वाच्यार्थबाधे तद्योगे इत्येवमेवतत्रोपयन्तोसंज्ञान्तरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात्वाचकं निरूप्यता लक्षणि
केलक्षयितुं लक्षणां लक्षयति मुख्यार्थबाधेतद्योगे रूढितोऽथप्रयोजनात् अन्योऽर्थोलक्ष्यते यत्सा लक्ष
णारोपिताक्रियारूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनं व्यंग्यार्थप्रतिपादनरूप क्रिया व्यापारः अ अन्योर्थोपद्धस्य
नेसालक्षणेतिलक्षणालक्ष्यतेप्रतिपाद्यत इत्यर्थः तेनात्माश्रयः मुख्यार्थबाधः शक्यसंबंधो रूढि
प्रयोजनान्यतरद्वेतिहेतुत्रयवचनं व्यंजनायां शक्तिस्मृतौ चातिवारणाय तद्योग इति लक्षणेपि अवश्य
नीयं योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितमतो न मुख्यार्थसंबंधिव्यंजनायामव्याप्तिः मुख्यस्यार्थस्याभि
धाहृपमुख्यार्थसंबंधेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्धारणायान्य इत्युक्तं अन्योऽमुख्यः पदितिरु
रातिकृतलक्षणक्रियामात्रपरामर्शः तेन शक्यसंबंधेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति प्राचीनमतेनै
तल्लक्षणं तद्धेतुः शक्यसंबंधो लक्षणेति परमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि हत्तिर्नतु प्रतिपत्तिरेव पत्तु पदि लक्ष
पत्त इत्यर्थकतयासंबंधपरतयैव सूत्रव्याख्यानं तदयुक्तं नाभिधासमयाभावाद्व्लक्षणावत्र लक्षणा एभः
इत्यत्र मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः इति व्याख्यानविरोधात् नहि संबंधरूपत्वे लक्षणायाः संबंधो हेतुर्घटते २१

न तु प्रतिपादनं चेत्स्वरूपस्य लक्षणा न तर्हि शब्दधर्मः गंगादिशब्दानां नीरादिकमुपस्थाप्य विरामे नीरार्थेनैव संबंधेन तीर
घर्थप्रतिपादनाद्वृस्वस्य पदेन संबंधविरहाद्वेसतन्नाह आरोपितक्रियेति शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविष
लाधुवेऽत्रारोपितएव समवायार्थः वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः तदेतदुक्तं स्वातएऽर्थनिष्ठ इति सहितो यथा कर्म
णि कुशल इत्यादौ अत्र दर्भग्रहणयोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च संबंधः एवमन्यत्राप्यूह्यं तयाने
ऽगारिजनपदशशब्दजने लक्षणा शक्तंसगि द्विये प्रयोजनाभावा यथा गंगायां घोष इत्यादौ अत्र हि गंगातीरे घोष
इति मुख्यशब्दात्तादृशं पावनत्वं न प्रतीयते यादृशं गंगायां घोष इति लाक्षणिकात् उक्तस्य तावत् द्वि
विधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च तेऽपि प्रत्येकं सारोपा साध्य
वसाना चेति हि विधा इति शुद्धाभेदाश्चत्वारः गौणी तु द्वेधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधत्वं लक्षणायाः
कारिकात्रयेण प्रतिपादयति। स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा
द्विधा स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणा स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपा
दानमित्यर्थः। अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यस्य न तृतीयभेदत्वं एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवे
शसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं तान्त्रतस्यार्थपरित्यागः स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणेत्यर्थः

का.प्र. एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधा उक्ता न तु गौणापीत्यर्थः॥ एते एवाजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे इति उच्येते. ननु शुद्धे
१२ वेयमनुपपन्नः गौणोपाधावपि तयोः संभवात् तथाहि गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणता स्फुटैव उपादानल
12 क्षणा तु गौर्वाहीको भवविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादाविति चेत्. मैवं अत्रोपचारबीजसंबंधः सादृश्य
मन्यो वा. आद्ये शक्यसादृश्यस्य शक्यान्वितपाकथं शक्यस्याविलक्ष्यता. येनोपादानलक्षणता स्यात्.
अन्त्ये कथं गौणीति सादृश्यसंबंधमपुरस्कृत्य लक्षणाया एव गौणीत्वानतत्रोपादानलक्षणापयोक्ताः प्रवि
शंतिपष्टीः प्रवेशयेत्यादौ अत्रोक्ततादर्थ्यः स्वतोऽसंभवत्यवेशास्तत्सिद्धये स्वसंयोगिपुरुषान्लक्षयन्ति।
यथा वकाकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादि सग्रहणयोक्तः अन्येपुनर्जातिपदार्थवादिनउपादानलक्षणाम
न्यामुदाहरन्ति. यथा गोरनुबन्ध्य इत्यत्राप्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य तात्पर्यमतः कथं स्यादिति जामा
अवच्छेदकतयाकथंचित्तत्वान्वयसिद्धये व्यक्तिर्लक्ष्यते. ननु व्यक्तिरभिधेयैव न तु लक्ष्येति चेत् न प्रकोके
वलायामेवाभिधा जातिविशिष्टायां वा. आद्ये आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां संनागृहीतविशेषणायामपेन जा
तावेवाभिधा व्यक्तिप्रतीतेरन्यथाप्यसंभवात्. तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति रामः
तदेतदयुक्तं. प्रयोजनस्य हेतोर्वानतीयस्य लक्षणाहेतोरभावात् नातिव्यक्तिपदार्थो सामान्येन हि लोकप्रसि १२

द्विमाश्रित्यस्पष्टिविचारः कथं तर्हि मद्गमेन व्यक्तिप्रतीतिः जात्याक्षेपात् व्यक्तिं विना तस्या अभावात् । यथाक्षिप्तता
मित्यत्राक्षिप्यपाकर्तुः कुर्वित्यत्र कर्मणः अपरे तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति वाक्यमभोजी पीन इति वत् पीनत्वान्य
पप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्यायोग्यतामनुभमानं वाक्यं परं बोधयति । तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनलक्षणा तेन
याच दिवा न भुंक्ते इति मुख्यमर्थं सादापेव तल्लक्षणेन रात्रौ तु पादाने लक्ष्ये लक्षणोपमित्याहुः तदप्यसम्यक् शब्दाध्या
हारेणैवेश्रुतार्थोपपत्तेरर्थाध्याहारेणापेक्ष्यार्थोपपत्तेरेव रात्रिभोजनप्रसपेलक्षणानङ्गीकारात् लक्षणालक्षणा
तु गंगायां घोष इत्यादौ । अत्र तटादेर्घोषाधिकरणत्वसिद्धये गंगादिशब्दः स्वार्थमर्पयति । स्वार्थपरित्यज्यत
नैव वर्तते उभयरूपा चेयं उदाहृता शुद्धा । न तु गौणी । उपचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते उपचारश्च सादृश्यसं
बंधेन प्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा । न चोक्तं पोस्तत्संभवः । केचित्तु नरा च स
ते उपचारमिश्रत्वेन शुद्धायामिश्राता भेदकं किंतु तटस्थत्वं । तेन लक्ष्यकुप्यमुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य तु अभे
दप्रतीतिः । तथा हि गौर्वाहीक इति गोत्वमिश्रादौ भेदेऽपि शक्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते । न तु गंगायां घोष इत्या
दौ तत्र भेदमात्रप्रतीतेरिति । अस्मिंस्तु गंगायां घोषः प्रत्ययः प्रवेशयेत्यनयोरेव परस्परमेदहेतुस्तटस्थत्वं गंगायां

का.प्र. मिमत्रतत्त्सत्वान्. पष्ठीरित्यत्रतदभावादितिमन्यते. तदुभयमप्यसत्. अस्तिहिगंगादिपदेस्लीगृदिप्रतिपादने
१३ गंगादिनिष्टपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रसरपः तत्रगंगात्वादिप्रतीतिरेवबीजं. ननुतीरत्वादिप्रती
13 तीतिरेव. तीरेघोषइत्यप्रज्ञापितत्वप्रतीतिप्रसंगात्. अथगंगाशब्देनतटप्रतिपादनेगंगासंबंधस्तत्रप्रतीयते. तदेवच
तद्बीजमितिचेन्न. एवंहिगंगातटेघोषइतिमुख्यशब्दप्रयोगेपितत्प्रतीतिःस्यात् नचसंबंधप्रतीतौविशेषाभा
वात्. अथबाधेजागरूकेकथंगंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिकंतीरेबोध्यतइतिचेत्. उच्यते. शब्देनलक्ष्यार्थंप्रति
पादितेतत्रमुख्याभेदोव्यंजनयाप्रतिपाद्यते तदेतदुक्तं. तटादौनोगंगादिशब्दैःप्रतिपादनेतत्वप्रतीतो
प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययइति अत्रप्रतिपादनेइतिसतिसप्तम्यौपमत्यपस्थानेतेयेबोध्य
तेनचव्यंजनेबाधःप्रतिबंधकइतिकाव्यविदांपंथाःवक्ष्यतिहि सारोपसाध्यवसानयोगौणाभेदयो
र्भेदेप्यभेदावगमःसर्वथैवाभेदप्रतीतिश्चफलमिति। किंबहुनाबाधितएवयावनत्वादिविशेषस्त
टादौप्रतीयतः पत्सत्त्वपिष्यति:योगःफलेननोइति. नन्वेवंकथंगौणापामेवाभेदत्स्यप्रयंप्रयोजनं एमः
वक्ष्यति. शुद्धभेदयोस्तुप्रयोजनांतरमितिचेतन. गौणपातन्मात्रस्यप्रयोजनत्वात्. शुद्धभेदयोस्तु १३

मुरोपाऽस्यात्। पञ्चोक्तौ विषयी विषयस्तथा। अन्या। अर्थात् गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यां भिद्येते। न तूपादानलक्ष
णाभ्यामिति तु शब्दार्थः। विषयी आरोप्यमाणो गवादिः। विषय आरोपस्य वाहीकादिरूपः। तत्र यथा अनपह्नु
तभेदोसामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपाद्यो मालक्षणामारोपा। विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यास
स्यात्रारोपपदार्थत्वात्। विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन्सास्यात्साध्यवसानिका। विषयिणा आरोप्यमाणेन अन
स्मिन्नारोपविषये अन्तःकृते निगीर्णे भेदेनानुपस्थित इति यावत् विषयिमात्रेण निर्दिश्यते न तु विषयोऽपि।
साध्यवसानापि ष विषयपतिरोभावस्यात्राध्यवसानपदार्थत्वात्। एतो भेदौ रूढावभेदेपि भवत इति प्रतिपा
दुपन्नेव शुद्धायामोपपत्रलक्षणामाह। भेदाविमौ च सादृश्यात्संबंधान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ। इमौ आ
रोपाध्यवसानरूपौ भेदौ यदि सादृश्यसंबंधान्यदा गौणौ। अथ संबंधान्तरान्तदा शुद्धौ। तत्र सादृश्याद्यथा गौर्वाही
क इति सारोपः। गौरयमिति साध्यवसानः। यद्यपि वाहीकस्य गोसदृशत्वेन नगोतया वाऽवस्थितौ सारोपत्वमेवो
चितं। तथापीदृशस्यारोप्यविशेषणतया नतूदाहरणान्तरम्। अतएव न्यस्ते अनिश्चयरूपसंकर एव सरे न
यनानंददायी त्रो विम्बमेतत्प्रसीदति इत्यत्र एतदिति विवविशेषणतया किमियमतिशयोक्तिः। किं वा एतादि ति विवक्ष

का·प्र· निर्दिष्टस्य विंबमिसारोपाद्रूपकमिति· अत्र केचित्· गोशब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं· लक्षणया तु गोशब्दार्थग
२४ तजाड्यमान्द्यादितया लक्षणातीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते· तदुक्तं। अशक्यस्याशक्यवृत्तेः स्वधर्मस्या
14 प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्· शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य तत्त्वात्· अपरे तु· नगवादिशब्देन
वाहीकादिः प्रतिपाद्यते· किंतु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगतजाड्यादयो लक्ष्य
न्ते इत्याहुः। तदप्यसम्यक्· गौर्वाहिक इत्यादि सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः· इदं पुनरत्र तत्त्वं साधारणजा
ड्यमांद्यादि लक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति· तेन जडो वाहीक इत्यादि शक्यार्थोऽभवति· तदुक्त
मस्मत्तैः· अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते· लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति लक्ष्यमाणगुणो
रितिलक्ष्यमाणगुणेषु गोजाड्यादपरस्यैरेव परिपोषणाः शक्यसंबंधस्तदा गोणी वृत्तिरिति· अविनाभावश्चा
त्र संबंधमात्रमभिमतं न तु व्याप्तिः। मंचाः क्रोशंतीत्यादावभावात्· दशविशेषविशिष्टस्य तत्रापि सास्त्ये
वेति वेत्· नहि आक्षेपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्युक्तत्वं· गोत्वं वधवदस्य तत्र· संबंधान्तरात्सा एम:
रोपोपन्या· आयुर्घृतमिति· साध्यवसानोपथा· आयुरेवेदमिति· एवमादौ सादृश्यादन्यो पः कार्यकार २५

ण्याभावादिः संबन्धस्तत्पूर्वकस्त्वारोपाध्यवसाने। अत्र गौणाभेदे सारोपे भेदेपि ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यवसाने तु सर्वथै
वाभेदावगमः। प्रयोजनं च सुखमिदे सारोपे आयुर्घृतमित्यत्र वैलक्षण्येनाकार्यकारित्वादिः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारि
त्वादेः प्रतीतिः प्रतीतिः फलम्। तदुक्तं सपंचासेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तम्। क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः। यथा इ
न्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा। क्वचिदवयवावयविभावात् यथा
करमेधारयेदग्रहस्तइत्यामवयवे। अग्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्ताद्दीपकर्मेशालिलात्। यथा अतक्षा तक्षा
लक्षणा तेन षड्विधा। उपादानलक्षणानूपस्फुरल्लेदाभ्यां सह गूढप्रयोजनाभ्यां भेदसंभवत्वपि न ते विज्ञा
नकत्वेनोक्ताः किन्तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः। अत एव पश्चाद्व्यङ्ग्येन रहितेत्यादिना तत्कृतं भेदं द
र्शयिष्यतिः अन्यथा पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्दिष्टे यत्षड्विधेति गूढप्रयोजने
नोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्या इति षड्विधेति व्याख्या
तास व्याख्यानं तत्र शुद्धैव साद्विधा सारोपान्यापि चेति। एवं तु शब्दयोरालोचनविजृम्भितत्वात् अनादेयम् एव
मोणयादिकृतं प्रकरणबद्धं प्रतियाद्यव्यंजनकृतं प्रकारत्रयमाह। व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने। तद्

का॰प्र॰ ऽस्यानुवर्त्तते। ननु प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वं व्यंग्यत्वं सा हि नियमः इति चेत्। प्रयोजनस्य व्यंजनमात्रगम्यत्वात् तदिदं उक्तं
१५ प्रयोजनेन सहितं व्यंजनव्यापारगम्यमेवेति। यत्तु ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणायैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजनेन
15 येत्युक्त आह। प्रयोजनहीनेति। तस्य लक्षिकावतारणे तदज्ञानविजृंभितम्। अत्र व्यंजनस्थापनस्याप्रस्तुत
त्वात्। तत्प्रकरणे वक्ष्यमाणनान्यापरागरूपेणेति मूलेऽनवप्रतिपादनात्। तत्र गूढमगूढं वा। न हि नियमः लक्षणाभे
दप्रयोजनस्यारोपादिर्येषामभिधानेन तथात्वप्रयोजकेनरूपमपीति वस्त्वार्थः। वाशब्दः समुच्चये। काव्यभावना
परिपक्वबुद्धिः सहृदयः तन्मात्रवेद्यं गूढं। तदितरवेद्यं अगूढं। तत्र गूढं यथा। मुखं विकाशितस्मितं वशितवा
क्रप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः। उरोमुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवद
नातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते। अत्र विकाशः पुष्पधर्मः स्मितेऽनुपपन्न इति प्रसरत्वं लक्ष्यते ना विकसितपदे
न लक्षितेन रमणीयतातिशयो व्यज्यते स च गूढः। एवं वाहितेन समुच्छलितापास्तसंस्थामुकुलितोद्धुरमोद
तेशब्दैः। आयतत्वोल्लसितानेकविषयसंचारित्वविच्छिन्नत्वयोगपत्वानि नियंत्रितत्वानिलक्ष्यपरिसरेषु कान्त रामः
राजित्वसकलत्वश्रीकारित्वानुरागातिशयपालिंगनयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानिगूढपानिव्यज्यन्ते य १५

पादा॰ मम चकोरी यातिसंमालिनयति दृग्भंगिमहिमा हिमांशोर्नेदं नैकवलयति वक्त्रं मृगदृशः॥ तमो वै दाध्यानिस्य
गयति कचः किं चवचने कूहूकंरीकंठध्वनि मधुरमाण्ॅतिरयति॰ अत्र क्रियापदानां आम्नातिकविद्यायत्वाद्द्वि
ग्धानिगूढानिगूढानि॰ अगूढं यथा॰ श्रीपरिचयाज्जगाम अपि जवन्त्यतिज्ञाविदग्धचरितानां आत्मनिकविद्यापवा
द्विदग्धानिगूढानिगूढानि॰ अगूढं यथा॰ आपरिचयाज्जगुरा[illegible]वन्तितामविदग्धचरितानाम्॰ उपदिशन्तिका
मिनीनां यौवनमद एव ललितानि॰ अगूढं यथा॰ श्रीपरिचयाज्जगत् अपि लवन्नमति स्याविदग्धचरितानाम्॰
उपदिशन्ति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि॰ अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वमदे अनुपपन्नमि
त्याविष्कारे लक्ष्यता उपदिशन्तिपदेन अनायासेन शिक्षादानं अभिव्यज्यते॰ तवसत्त्वदयासत्त्वदयोरुभयो
रप्यभिधेयवस्तुप्रकाशते॰ तदेषा कल्पिता त्रिधा॰ तत्रस्मात् त्रिधा अगम्या गूढगम्या अगूढगम्या चेति॰ एवं
लक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकं लक्ष्यपति॰ तमूर्ध्वोद्धृतिकः स्याद्वाचको लाक्षणिकः इति सूत्रस्य शब्दस्म
नुपज्यते॰ तमूर्ध्वः तस्मात्स्वरागायास्माप्नपः॥ अथ व्यंजकशब्दलक्षणाय व्यंजनां निरूपयति या॰ सा च द्वेधा॰
शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा च॰ तत्रान्या शब्दलक्ष्योऽनुपपन्ने सर्वे विवेच प्रथमां निरूपयितुमुचिना तथा

का प्र· पि सुप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्चगन्म· तामेतत्वप्रथमं निरूपयति· तत्र व्यापारो व्यंजनात्मकः तत्र लाक्षणिकश
१६ ब्दे व्यापारो व्यंग्यप्रकाशानुकूलः । लक्षणादिनैव तत्प्रतीतेः किं तयेत्यत आह· यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपा
16 स्यते· फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यंजनान्नापराक्रिया· यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीये लक्षणाश्रयः शब्दप्रयोगः तत्फ
ले तस्मादेव शब्दाद्गम्ये तेन तु प्रमाणान्तरात्· व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणात्· न च तत्र शब्दस्य व्यंजनं विनान्यस्याः क्रि
याया व्यापारः तथा हि· नाभिधा समयाभावात्· पावनत्वादौ फले संकेतग्रहाभावात्· अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवो
पयुज्यते· न सत्वरूपसन्नीवस्तते· । हेत्वभावान्न लक्षणा· । मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं ल
क्षणाहेतुस्तदभावमेवोपपादयति· लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो· न प्रयोजनमेतस्मिन्न
च शब्दः स्खलद्गतिः यथा गंगाशब्दस्य तीरं मुख्योऽर्थः नात्र च बाधः तीरेण तत्संबंधः । तीरस्य च लक्षणायोप
स्थापने मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिः प्रयोजनमिति गंगाशब्देन तटं लक्ष्य ताम:
ते· तद्वद्यदि तटमप्यमुख्यं स्यात्तत्र च बाधो भवेत् प्रयोजनस्य च गंगादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तटेन सं १६
बंधः स्यात्· लक्षणाया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं संभवेत्· तदा गंगाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत्· न

वैतदेकमप्यन्वेतस्यार्थः ॥ न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रम्· किंतु तेषामपेन्तापि नेत्याह· न च शब्दः स्खल
द्गतिरिति· मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वं। एवमपि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रति
पादयितुमसमर्थ इत्यादिदृष्टान्तो बाधादिकमनपेक्ष्येति शेषोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ समर्थ इति पाठे तु बाधादित्रयमपेक्ष्ये
वेति शेषः· ननु तर्हि प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति वैयाकाङ्क्षादित्रयाभावमत्राह· एवमप्यनवस्था स्याद्या मू
लक्षयकारिणी· मूलं प्रकृतार्थप्रतीतिः ॥ ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं व्यंजनया· न चैवं
प्रयोजनस्यापि लक्ष्ये को दोषः प्रत्युत शाब्दत्वं तरां प्रयोजनं नास्तीति वाच्यम्· गंगातटे घोष इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य
पावनत्वादिविशिष्टस्य प्रतीतेनैव प्रयोजनत्वादित्यत आह प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते कुत इत्याकां
क्षायामाह· ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्· ननु विषयफलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स चायुक्तः ॥ फ
लत्वं हि जन्यत्वं जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा· आद्ये पावनत्वादौ तदभावः तस्मान्न विषयाद्भेद एव· अन्त्यपक्षस्ता
दे नीलादिर्विषयः फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वेति व्यक्तिविरोधः ॥ प्रकटता ज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात्· न च
जन्यज्ञाप्यसाधारणे के साध्यत्वमस्तीति· अत्र ब्रूमः ॥ ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यः तथा फ

का॰प्र॰ लमपितस्य स्वतोभिन्नं कारणस्यैव कार्यस्यापि भिन्नकालत्वनियमात्॰ शेत्यादौ तु क्वचित्फलपदमौपचारिकं
१७ द्रष्टव्यं॰ तथा च लब्धस्य ज्ञानमेव यदि शेषज्ञानस्यास्यादित्यर्थः तन्नु तस्य स्वप्रतीतेर्न शेत्यप्रतीतिः फलं॰ कीनु शा
17 कपसेव्यंधकूपलक्षणायाः तथा च न किंचिद्दूषणमिति यत्तूक्तं पयाशंकते वैशेषादसेनः ज्ञानस्याविषयाति
रिक्तं फलमात्रं वा विवक्षितं तेषुपगतेवा॰ आद्ये प्रकृतेप्यस्ति गोस्वामिगतप्रीतिः अन्त्ये प्रयोजनज्ञानएव
व्यभिचारः तेन हि गोस्वामिसंतोषमात्रं तन्यते न तु न तस्य ते किंचिदिति॰ तस्माद्धितुफलयोस्तत्प्रतीतिफ
लप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वनाभिन्नव्यापारविषयत्वम समीचीनमेवेति भंजना सिद्धिरित्यत्रतात्पर्यमितिः
तद्बोधविजंभितेन त्वनेन सूत्रेण यथाशंकते नापिज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतियाघतेकिं
तुज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वं यथा च शेषादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वेन प्रयोजनेन
स्यादिति सर्वदोषानवकाशः अत्राहुः अन्यथानुपपत्त्यादिलक्षणाम संरतियावदन्यथोपपादकं ताव
द्वेवविषयीकरोति न त्वनुपपादकमपीति कथं तत्र पावनत्वमपि कुर्यात्तन्नन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानत्वा राम
पिसानुद्देश्यमपि शेत्यं विषयीकरोति यथाता योपश्रामायापादिपमानेवद्वैशेत्यमपिज्ञनयति चे १७

ततः चंदनस्पर्शे निषिद्धे मा चैराशेरजनकत्वं: लक्षणा पावत्वनुपपत्तिप्रसारितयेतिवेसुम्पात अत्र पक्ष्म मित्या
रभ्पानवकाशात्वं नेयथोबोध्य: लेननारतिः अथपावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु
नस्पप्रतीतत्वादिति चेन्न हि पावनत्वादिविशेषोनप्रतीयतेति किं बहुना गोवीहीकश्चत्रगवाभिन्नजड
स्पलस्पत्वेसेवान्वयानुपपत्तिः उपसंहरति विशिष्टे लक्षणा नैवं एवं उक्तरूपा कथं तर्हि तत्प्रतीतिरि
त्यत आह विशेषास्तु तत्कला चिते तटादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतो विषपा:स्युः तेच प
सिद्धा इति रि अन्यापारगम्या एव सच व्यापारो व्यंजनध्वननादिशब्दवाच्यो वश्यमेषितव्य: कथमन्यथा
विशेषप्रतीतिरिति एवं लक्षणामूलं व्यंजकत्वमुक्तं: अभिधामूलं त्वाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचक
त्वेनियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियं
त्रिते सति अवाच्यार्थधिहेतुर्व्यापारो अंजनं व्यंजनमित्यर्थः अनेकार्थानेकाभिधानशक्तिः अर्थभेदेना
शब्दभेद इति नयेतु अर्थात्तदभिधानशक्तश्शब्दः सदृशशब्दभेदभ्रमविषयो वा वाचकत्वमभिधाश्र
वाच्यार्थस्तदाभिधाव्यापाराविषयः नियंत्रणं नीयमनं एकतरमात्रस्मारणानुकूलत्वं संयोगादेः शब्दार्थ

का.प्र. स्फुतवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति एतेन नीयमानमेतस्मिन्नेगम्य्व साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं
१८ लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशे
18 षस्मृतिहेतव इति तत्र संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुणविशेषरूपः संबंधः तेनाभिधानीयमनं यथा सशं
खचक्रो हरिरित्यत्र शंखादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युतेऽभिधानीयम्यते अस्य हरि
पदार्थैः तत्संयोगाभावात् विप्रयोगस्तादृशसंबंधध्वंसस्तेन यथा अशंखचक्रो हरिरित्यच्युतेः
ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं सहचरता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसा
हचर्यात् दाशरथ्योः विरोधः सहानवस्थानं वध्यघातकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कोसा
दौ शक्तेऽपि छायापदस्यातपाभावेः विरोधिनोः कपोश्चित्तत्वेऽपि मा पाए मार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र
रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः अर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेद
रूपप्रयोजनवशात् स्थाणुशब्दस्य भवे प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा सर्वं जानाति देव इत्यत्र रा.म.
देवशब्दस्य राजनि व्यक्तुपुष्पदर्थं रति व्याख्यानस्याप्रकृते पाजोदाविन्यर्थः विंवासंबोधे शंजादा १८

वित्यर्थः संबोध्यस्यैव पुष्कदर्थत्वात्ः लिंगसंयोगातिरिक्तसंबंधेन पदस्याहतुचोधर्मः तेन यथा॰ कुपितो मक
रध्वजइत्यत्र मकराकारंध्वजस्य मुद्राया व्याहतेन समवायसंबंधवत्ताकोपेन मकरध्वनशब्दस्य कायेपत्तु लिं
गविरुद्धमितितन्न कोपस्यकामविरुद्धत्वाभावात्ः असाधारणधर्मस्यांविरुद्धत्वात्॰ स शंखचक्रइत्यत्रा
ति व्याप्तिप्रसंगाच्च॰ शब्दस्यान्यस्य संनीधिः नीयमार्थकशब्दांतरसामानाधिकरणं॰ अतोभवछि
दइत्याराद्धवप्रसंगः नच सशंखचक्रोहरिरित्यत्रातिव्याप्तिः शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावा
त्पद्माहरेः शंखचक्रेइति सयोगोदाहरणात्वं यतेन यथार्द्धचस्य त्रिपुराणतेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्द
सामानाधिकरण्यादेवशब्दस्य शंभुरूपेअमरे॰ अमरे अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभा
वात्ः यतु देवतांतरस्यात्थाभावात् शंभोशक्तिनीयमनमिति॰ तत्र युक्तं॰ देवतांतरे देवशब्दस्य शक्तिभे
दाभावादुदाहरणासामंजस्यापत्तेः सामर्थ्यकारणत्वः तेन यथा॰ मधुनामत्तः कोकिलइति अत्र
मधुशब्दस्य वसंते॰ अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमादनासामर्थ्यात्॰ औचितिअर्हता॰ तया
यथा॰ पातुवोदयितामुखमिति॰ अत्रोत्कंठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्यसांमुख्ये॰ नतु

का॰प्र वद्नादौ पद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधुनेस्यत्तृतीयमेव नद्योधाम्नावेय्यो चितिमात्रन्ता नादे
१९ वसामर्थ्यात्प्रतिसंधानेपि शक्तिनियमनम संक्लिष्टमिति देशेनव थाभात्यत्रधरम प्यर इमज्वेति राजधा
19 नी रूप देशात्परमेश्वरस्थात्स्य राजनि कालेनप था चित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रचित्रभानुपदस्य दिवा
करे॰ एजत्मामा विद्रेभुम्ब्रूहुणो। अक्लिष्टलिंगं पुस्त्वादि॰ तपापथा॰ मित्रे मतिति अत्र नपुंसकरूपात्तलिं
गात्मीत्रपदस्य सुहृदि॰ मित्रो भातीत्यत्र पुल्लिंगात्सूर्ये॰ स्वरस्तूदात्तादिर्वेदेवाङ्गत्वेनाथ प्रतीतिकृ
न्नदृश्यते॰ प्रथाद्दशेत्रौ वर्धस्वेति॰ अत्रेन्द्रशत्रोरस्त्र्याधोदात्तेन्द्रस्य शातयितेति षष्ठीतत्पुरुषप्रका
विंद्रस्य शातनकर्मत्वेलभ्यते॰ पूर्वपदान्तोदात्तत्वेइन्द्रस्य शातयितेति षष्ठीतत्पुरुषव्यक्ता वि
रस्य शातनकर्मत्वेलभ्यते॰ पूर्वपदांतोदात्तत्वे चइन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिः लाभादिंद्रस्य शात ऽ
नकर्तृत्वं लभ्यते। काव्येतु नैवं वाङ्गत्वं उक्तानुदात्तादिरूप स्वरेणाहि काव्ये॰ र्थविशेषावगतो श्लेषभं रामः
ल गप्रसंगात्॰ अत एव श्लेषप्रस्तावे वस्तुतिकाव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इत्यादि नतु दृष्टे प्रसीद २०
त्यादौ स्वरेण संबोधन प्रकाश्यते। तेन वार्थविशेषेऽभिधाननियम्यते। ननु साक्षात्स्वरतो व॰का

कुसुमलेन तु न नानार्थाभिधानियमनं किंतु पदार्थस्यैव व्यंजनं · यद्वा स्वरशब्देन तु नादित्रयं विवक्षितं · अतः
काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थवाड्मस्येनेति विशेषणमिति · मैवं सुधाकरसुहृदङ्के दृष्टिः पं
कजवैरिणी स्याद्धा विंद्रशत्रुरिति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येपि सद्भावात् । स्वरादपभ्रंसादिन्नहरणात
अभिनयापदेशोपलक्षणेनान्ये चोक्तान्तर्भूताः अभिनयश्च समस्तादिवार्थाकारादि संदर्शिका हस्तादिक्रियात
पाय यथा एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं । एद्दहमेत्तावत्था एवद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं · अत्र विकसि
तमुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्थपीनत्वमुकुलितत्वादिविशेषोऽभिधानीयम्यते एवं शेषपाद
त्रयेपि · अपदेशोऽभिमतनिर्देशः तेन यथा इतः स देशः प्रान्तश्रीर्नैतएवार्हतीति रूपविषये सोपि संवद्धस्वपं
क्षेत्रनुप्रासामतः अत्रापदेशेनेदं शब्दस्याभिधावतः स्थिति नियम्यते · इत्थं संयोगादिवा अर्थान्तराभिधायक
त्वे निवारितेपि पदेनैकार्थशब्देन कश्चिद्व्यान्तरस्य प्रतिपादनं · तन्नाभिधा शब्दस्य व्यापारः नियमनात्तस्याः
नापि लक्षणा मुख्यार्थबाधादिविरहात् · किं त्वंजनमेव व्यापारः यथा · भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य । यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्

का·प्र त· अत्र प्रकरणेन भद्रात्मनस्तस्मादिपदानां शक्तितः त्त्वपयोग्येवार्थैः भिधानियंत्रेलो विगजस्य तदनुपयोग्य
२० स्यचार्थस्य व्यंजनयैव प्रतीतिः ननूपमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्लेषतो भेदेपि योन्नमहू मरशोत्राला
20 मीसाघवर्थश्लिषत्कृतोस्य भेदः अर्थश्लेषेवोभयत्र शक्तिरेव· नव्यंजनेति चेत्· उच्यते· यत्रोभयोरर्थयोस्सा
म्यसंश्लेषः यत्रैकस्मिन्नेव तत्· सामर्थ्यमहिम्ना तुद्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यंजनेति एवं व्यंजनां निरू
प्यतत्पाशब्दत्वरूपति· तद्युक्तो व्यंजकः शब्दः अंजनमीति प्रसक्तेपि अर्थगत्यां तच्छब्देन व्यंजनं परामृश्यते· ते
नेव्यंजनयुक्तो व्यंजक इति संपद्यते अन्यथा अंजनयुक्तोंजक इति स्यात्· तदेतदुक्तं अंजनयुक्तो व्यंजनयुक्तः अ
तउक्तस्थले अर्थस्याव्यंजकत्वे कथं शब्दस्य पुद्गलरूपस्य काव्यस्य ध्वनीत्वं स्यादित्यत आह यत्सोर्थोंतरयुक्त
या· अर्थोपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः सइति शब्दः तथा व्यंजकः इति श्रीमहोपाध्यायश्रीगोविंदठक्कु
ते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागोक्तिर्नाम द्वितीयउल्लासः २ एवं शब्दे निरूपिते तद्योगात्तेन शब्दव्यं
जनापि निरूपितायां प्रसंगेनार्थव्यंजनामभिरूपयितुमिपातन्नेतदाशंक्येन· शब्दे निरूपिते अवसरोपसमर्थनीरू रामः
पणस्य किंच अर्थधर्मिणिनिरूपिते तद्धर्मो व्यंजनाप्यनिरूपिता भवति· न तु तत्त्वमनादस्मात्सम्यजनानिरू २०

पराग मितितत्र देनां शाकामवनिनिषुक्तं स्मारयति॰ अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां अर्थो वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः । अ
र्थस्य संनीकृष्टतरत्वे पि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादयः शब्दाः परामृश्यंते शिष्यावधानाय प्रति
जानीते॰ अर्थव्यंजकतोच्यते ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यंजकतायोक्तैवा तदन्या कीदृशी से
त्याकांक्षायामाह वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजु
षां योर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः अन्तर्भावितणपर्थत्वात् नोन
वा[illegible]भेदः काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसन्निधिर्योक्तवाच्यामस
न्निधिः अतो न द्वंद्वे एकवद्भावेन पुंसकत्वप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणं वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं । तच्च वक्त्रादि
षु प्रत्येकमभिसंबध्यते अन्यो योर्थो व्यंग्यस्तस्य प्रतीतिरित्यर्थः व्यक्तिः व्यंजनाकारणव्युत्पत्तेः अर्थस्य त्रिविधत्वा
पि न तु कस्यचिदेव॰ प्रतिभाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा॰ या वासनेत्युच्यते । तस्याः स
त्त्वामेव वक्त्रवैशिष्ट्यादिसत्वेपि व्यंग्यप्रतीतिरितिप्रतिपादितं॰ अत एव वैयाकरणादीनां न तथा रसप्र
तीतिः तथाचोक्तं सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् निर्वासनास्तु रंगांतर्वेश्मकुड्याश्मसन्नि

का॰प्र॰ भा इति॰ पद्याक्रमसुदाहरणानि अद्यपि हृतं जलकुंभं घेऽणासमागच्छति सहितु स्त्रिं॰ समसे असलिलणि
२१ मासहावीसमा मिलवंता॰ अत्र वक्री कामिनी तस्याः ईः शीलत्वरूप वैशिष्ट्यं विजानता वोद्धं रतगोपनं व्यक्ती
२१ भवति॰ अंगणिदं दोछलेचिता अलसत्तणसणी समित्र॰ महमं इभा अरणिएकेरं सहितु हविअहहयतिह
वइ अत्र दूती प्रतिपाद्यात स्या अन्यदापि दृष्टदुष्टवेषपादिशिष्टमेनत स्याः कामुकोऽयमागोव्यज्य
ते॰ अत्रान्यदीपसुन्निद्रतादिकमन्यत्र वाधितमातितत्त्व दशमुन्निद्रताकेल स्ततइति केचित्॰ तदवो
धात्॰ सख्यास्तदीयोन्निद्रता वपस्या वाक्यार्थत्वात्॰ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पांचालतनयां वने
व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः विराटस्यावासे स्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि
भजति नाद्यापि कुरुषु खेदो मान्यस्य॰ अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुषु खिन्नेति काकोर्वै शक्यात्॰ मयि
न योग्यमान्यस्य मिति व्यज्यते॰ ननु वाच्योक्तेन काकुव्यंग्येन वाच्यस्यासिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते॰ त
था चापरांगत्वाद्व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वमतो न ध्वनित्वं काकुरिति चेत्॰ उक्तं व्यंग्यस्य कोपमकर्षपर्यवसन्न रामः
तया वाच्यस्यैव तदंगत्वात्॰ तदेतदुक्तं न च वाच्यसिद्ध्यंगमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यंग्यत्वं शंक्यमिति॰ तथा २१

पिकाक्काक्षिप्तव्यंग्यस्य गुणीभूतत्वं यथा प्रभेदता कथमपनेयेति चेत्न । अत्र नेति प्रश्नकाक्वापि वाक्यार्थ
प्रतीतिपर्यवसानात् । यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते तैवाक्षिप्तस्य गुणीभावात् । यथा मथ्ना
मि कौरवशतं समरे न कोपादृिसादो भीमसेनादौ तादृशैवक्कारितदे नदुक्तं प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रांते
रिति । अन्ये तु कुरूषु न भजन्तीति नञ्काकुः किमर्थोऽनतः प्रश्नरूपः किमर्थ एव हठाक्षिप्त इतिनस्यैव गुणी
भावो न्याय्यः नतु क्रमेणापि काक्वाक्षिप्तव्यंग्यो गुणीभूतो भवति । अत एव गुणीभूतविभागे काक्वाक्षिप्तमिति
हठार्थगर्भोक्षिप्तमपरस्य योग इति तात्पर्यमाहुः तद् अग्राम्यहगं उत्थलतामिश्रैर्दिद्धिगुणो क्षिप्रसंतौ । एतादृ
सत्वे अत्र हे ते अक्रवोलाणासादिरिशवाक्यमनेकपदं तेनोक्तं तदिदानीं पदात्मकवाक्यवैशिष्ट्यात्मन्वंस्त्रीक
पोलमतिविचितापश्यतस्तेदविम्बादर्शी चलिता यांतु तस्यां अन्या हृदशीत्यहो प्रच्छन्नकामुकसंतवेति
व्यज्यते उद्दे शुपुंसरसकदलीश्रेणिशोभातिशायीकुंजोत्कर्षांकुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः किंचे
तास्मिन्सुरते सुहृदत्वमित्रे तेवांतिघातातापेषामसेसरतिकलितां कांडकोयो मनोभूः अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य न
दिशेषणीभूतवानकुंजादिरूपस्य वाच्यस्य मथो तद्विशेषणस्य पैशिष्ट्यात्सुरतार्थमविनि

का॰प्र॰ तिव्यज्यते॰ रागोऽरवेर् अरागोऽस्तमगणा अत्तामंघरभरस्मिस अलसमि॰ सगामेत्तं जइ सहसाभणए णुवरहोइरावहो
२२ रवीसामो॰ अन्मसंनिधिः संनिहितोऽस्मः तेनात्वमत्तिवे। शिरीमत्तिमवर्हितेवा कथमछन्न पुहषस्य पस्साम
२२ स्पासन्निधेवशिष्यातसंनिहितम्पतिसंध्यासंकेतस्समपदृति व्यज्यते। सुव्वदेसमागमिस्सदितुज्झपियो
अज्जपहरमेत्तेणाए मे॰ अकिंतिविहसिता सहिसज्जेसुकरणिज्जं अव्वमकरणास्य प्रस्तावस्याभिसा
रसंवधिलरूपवैशिष्यात्उपपतिप्रत्यभिसर्तुनयोग्यमिति व्यज्यते॰ अन्मत्रपूपंक सुमावचापकरु
धमत्रास्मिकरोमिसख्यः नाहं विदरं भ्रमितुसमर्थाप्रसीदतापरं विनोजल्पिंः अत्र देशस्यातिविक्र
तादिरूपवैशिष्यात्वक्तृवैशिष्यादिसहितान्स ख्यः प्रछन्नकामुकोपुष्पामिः प्रहेप्यइति प्रियसखीः
प्रतिव्यज्यते। गुरुअणपरवसपिअकिंभणामितुहमेंदभाइणी अह अंअज्जपवासंवच्चसिवच्चसअे
जेव्वमुणसिकरणिज्जं अत्राघपदमतिपाथमधुसमयवैशिष्यात्वक्तृवशविशेषसहितादिदं रामः
नीपरिव्रजसि नदाअहं नावन्तजीवामि॰ तवतुनजानामिगतिमितिप्रियंप्रत्यन्तरक्तपाव्यज्यते॰ अत्रादि २२

हृत्याश्चेष्टा लीलादेः तत्र चेष्टा यथा धूर्तेरपांतनिरंतरेमपितपासौंदर्यसारश्रियाप्रोञ्छोस्योस्तगुं परस्प
रसमासक्तं समासादितं आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं
संकोचिते दोर्लते अत्रोरुसमासंगादिचेष्टा वैशिष्ट्यात प्रछन्नकामुकविषय आकूतं विशेषो धन्य
ते तत्र प्रथमार्धेन स्पष्टकमालिंगनं शिरोंशुकं पुरत आनीतमित्यनेन गृहमागच्छेरिति अधः क्षिप्त
चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां सर्वजनमपेक्षा लाहलरहिते काले समागतव्यमि
ति संकोचिते दोर्लते इत्यनेन नपारितोषिकमालिंगनं करोमीति व्यज्यते पद्यद्व्येकत्वे वोदाहरणांत
रसंभवति तथापि निःसंदेहमुत्पत्तये भावसंततया पुनः पुनरुदाह्रियते वक्त्रादीनां प्रत्येकमेव
न व्यंजकत्वं किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यं तत्रकृत्योर्व्यंजकत्वं यथा अत्ताएत्थणिमज्जइ एत्थ अहं दिअ
सएत्थलोएहिं मापहिअ रत्तिअंधिअ सेज्जाए महणिमज्जहिसि न च र्थमात्रव्यंजकत्वे शब्दार्थयुगल
रूपकाव्यस्य व्यंजकत्वे न सिद्धमित्यत आह शब्दप्रमाणवेद्योर्थोन्यमनस्तथ्यार्थांतरं पतः अर्थस्य व्यंजक
त्वे तच्छब्दस्य सहकारितात् इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे अर्थव्यंजकता

का॰ प्र॰ निर्णोयस्तृतीयउल्लासः ३ यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विधाय लक्षणपदार्थेषु विवेचनीयेषु विशे
२३ ष्यपदस्यार्थः शब्दार्थौ विचारितौः इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां निरूपणमुचि
तं न तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानां· तथापि ध्वन्यादेर्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोपयोगो
23 भवतीति तयोर्विशेषनिरूपणात्· यथा श्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृंगारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिरस
ध्वनौ चित्रभेदे हेय एव· माधुर्यादिर्गुणः शृंगारादिध्वनावुपादेयः रौद्रादिरसध्वनौ त्वनुपादेय एव अलंकारे
ऽपि यमकादिरसादिध्वनावनुपादेयः चित्रभेदे तूपादेय एव· तथा च दोषा निरूपणीया यथोपयोगेषु काव्यविशे
षप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसंगादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयमदोषनि
रूपणीयः तत्र प्रथमं ध्वनिभेदः तत्र तावत् ध्वनिर्द्विधा अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेत्
त्रयपद्यव्यभिधायाः प्राधान्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथा
पि लक्षणामूलव्यंजनायाः प्राक् निरूपणात् स्वल्पत्वेन न कीर्त्यत्वेऽपि रागावृत्तिकं क्रममुपादाय सूचीकटाहन्या एमः
येन वा प्रथममाद्यत्वादिश्य विभजते। अविवक्षितवाच्यो यत्र वाच्यं भवेत्· तद्ध्वनौ अर्थान्तरे संक्रमितमत्य २३

नवातिरस्कृतेनात्मनः वा स्वजात्यादिधर्मो गुणो धर्मी अविवक्षितो गुणेन रूपेण च प्रबोधविषयतया ऽन्यपेक्षि

तोपन्नसः तत्र यद्यप्यविवक्षितत्वाद्धर्ममात्रस्य नाप्रविभागः किं तु तद्विशेषस्यापेक्षणे न तु शब्दानां तथावगमः

तथापि प्रवृत्तौ रेकार्थपरामर्शकतया तत्र बोधनादि त्रिता तद्धार्थस्य धर्मभेदे यद्वा धर्मिपि धर्मिरेव ल

क्ष्यते· अपि च धर्मिभेदो भवेद् गुणानाम् लग्नत्वेऽप्राधान्ये सति संभवति चाविवक्षितत्वं वा स्यस्यावयवान्

उपपत्तेः साना स्यस्यानुपपत्तकत्वेन उपयोगिरूपान्तरेतान्यकार्ये· स्वत एवावयवापोष्यत्वाद्वानुपपत्तकत्व

मपि पुनः शक्तत्वात विशेषानाधायकत्वमात्रात्· न ह्यो भव पक्षेऽपि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगिनि स्वतनावच्छेद

के संक्रमितमात्मपदेन परिणामितं वाच्योऽप्यर्थो रूपान्तरेणालसत्द्रव्यधः द्वितीये तु वाच्यमस्य न तिरस्कृ

त· न केनापि रूपेणानुपप्रविष्टं· तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं पञ्चरूपं यथा· ताला जाअन्ति गुणा जाला

ते सहिअएहिं घेप्पंति· रइकिरणाणुग्गहिआइं होंति कमलाइं कमलाइं अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौभा

ग्यादिगुणोपकृतरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः विशेषानाधायकत्वमात्रात् यथा· त्वामस्मि वच्मि विदुषां सम

वायोऽत्र तिष्ठति· आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत्· अत्र वचनाद्यनुपपद्यमानार्थं· अत्र वच्म्यादीन्यपि

वचनक्रियाप्रतीतेः अत उपदेशत्वं लक्ष्यते तत्र गमयत्यर्थः संक्रमितः हितसाधनत्वं यद्गम्यते एवं त्वामस्मीति पदे

२८ अप्यनुपयुक्तार्थं संबोध्यत्वेयेव पुष्पदर्थस्य वचनकर्मेतावगतेः वक्ष्यीमृत्रमृगुहृषैरौवास्मदर्थस्पतत्कर्तृकत्वम

२५ स्पयात्. अत स्ताभ्यांलस्य योऽहृयदेशपामलयोस्तद्वाव्योसंक्रपितो. तथाक्रामीयायाएवमतेःसवैं रास्थानाद

उपयुक्तात्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणायाएष्टहीनत्वेलक्ष्यमाणोन तद्वाव्यसंक्रपितं. अस्मद्युत्रमद्रूपत्रार्थस्पहरणाद

स्मियोगे पिटक्षीमुनमपुरुषा अतमंनेतिरस्कृतं यथा. उपकृते बहुनामकिमुच्यनांस्, जननाभवताम थितापरं

विदधदीदृशमेव सदारवेसुखितमास्वतःशरदांशतं. अत्रापकारिणपत्वया त्वयायोग्येरूपकृतादियदोः

स्वार्थंविपरीतेमहृपते. न चतत्रवाच्यस्यकथंचितत्रशःत्वयेवमपकारेपि क्रियमाणोयथाविप्रमेवोऽमत्र

तिस्वसाधुत्वंव्यंग्यं. तवोपकारापकारविवेकोनास्तीतिना. अयंचप्रभेदोनकेवलंविरोधिलक्षणाया. किं सप्

त्वन्यत्रापि. यथाममः आधूत्वंव्यंग्यं. तवोपकारापकारविवेकोनास्तीतिवान्अयंचप्रभेदोनकेवलंविरोधि

लक्षणाया. किंतन्यत्रापि. यथामम. आधूतससस्वेदकरोमलायाः स्मिताव गूढमतिकलवाचः प्रियोविहा

याधरमायताक्ष्याः पयोविरागप्रतिषेधयेव. अत्रयथाविल्पनेन सोऽकंरोमलायाःस्मिताव गूढम रमः

तिकलवाचःप्रियोविहायाधरमायताक्ष्याःपयोविरागप्रतिषेधमेव. अत्रयथाविल्पनेनसोऽमाठनिरे २८

सगो लक्ष्ये ऽलंकारातिशयोऽस्यः द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धेनामुद्दिश्य विभजते । विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु
सः ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्यपरं व्यंग्योपसर्जनीभूतं अयं भेदो ऽभिधामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति द्र
ष्टव्यः । एष तु कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः स्वीकृत्य हस्वाय माश्रित्या लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य पूर्व
मुद्देशः तस्यैकत्वात् द्वितीयस्य तु पंचदशभेदत्वात् विभावादयस्तु न रसः किं तु रसस्ते निष्पद्यते रसस्तेन वि
भावादिरसप्रतीत्योः क्रमः स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्यत्वं लक्ष्यत्वं तेन भेदद्वयमित्यर्थः । रसभावतदाभा
व शांत्यादिरक्रमः भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः अ क्रमः अलक्ष्यक्रमः तद्भेदेन रसभावयोः प
रामर्शः आपिग्रहणाद्भावोदय भावसंधि भावशबलत्वानि । न चाभासवत्तरसस्य शांत्यादयः किं नोक्ताः
निरंतरा वयवस्यापरिछिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यांतरसंपर्कशून्यस्य तदभावात् । आभासत्वं तु विषयाब
धिकरणात् तथा अविरुद्धं भिन्नं इति । प्रधाने रसादिस्तत्र ध्वनिः । पत्रत्वमप्रधाने तत्रालंकार इति भावः । र
सस्वरूपमाह । कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः । अयमिति समग्र

२५ 25 पेकारणानिभमदेद्वन्द्वयादीनिकारकोद्दीपकरूपाणि·कार्याणि·स्वेदःस्तंभोथरोमांचः स्वरभंगोऽथवेपथुः वैवर्ण्यमश्रु
प्रलयइत्यष्टौसात्विकामताः॥शाखानेत्रविक्षिप्तशरीरारंभरूपाणिचकटाक्षभुजक्षेपादीनि·सहकारीणितिवृजनपितव्येषु·
उक्तेत्यादीनि विभावाः आलंबनोद्दीपनरूपाः वेत पदेत्यर्थः तत तदेन्यर्थः पद्यप्युद्दीपकस्य स्थापिनिनकारणा
त्व·किंत्वंकटादीनि विभावाः आलंबनोद्दीपनरूपाः वेत पदेत्यर्थः तत तदेन्यर्थः पद्यप्युद्दीपकस्य स्थापिनिनका
रणत्वं·किंतुस्वनेतस्मिन्नर्थे यदुक्तमेवार्थाः कामकरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्युद्दीपितोऽप्यजातप्युद्दीपकस्य स्था
पिनिनकारणत्वं·किंतत्पन्नेतस्मिनर्ई षट्उत्कर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्युद्दीपितोऽप्यजातस्मापर्येवे
तिउद्दीपकेपिकारकत्वोपचारः तत्रापि विभावव्यवहारः विभावादिसंज्ञाचविभावनादिव्यापारयोगात्·नचथाऽऽ
सनारूपतयास्थितान्रत्यादीनस्थापिनो विभावयंतिरसास्वादांकुरयोग्यतां नयंतीतिविभावाः अनुभावयंति
वतान्नत्सनुभावाः पोषकतयाविशेषेणाभितः कायेस्थापिनं चारयंतिविशेषेणाभिमुख्येनचरंतीतिव्याव्य
भिचारिणः व्यक्तः सरत्यादिव्यक्तिस्थ्यैर्वेशेनिपर्कोपः साचविशेषणान्नयाचव्यक्तिविशिष्टएवस्थायीरसः एवं रामः
वरसस्यकार्यत्वव्रवनेविभावादिभिःकार्यो यस्थापिनेः स्थापिनोऽजननान्न विभावादिकार्यत्ता पाएवप्रकृततत्र २५

न विशिष्टत्वस्य कार्यतावच्छेदकतावदानीलघटत्ववत् तस्मात् स्थायी न रसः किंतु विभावादिमेलकं त्र्यं स्ने वा
त्र्यम्यथा न कार्यत्वस्यादित्यं प्रविलोधादिम्यादित्रलपितमात्रमनादेयं । सतेरिति यस्य पानि कारणादीनि स
ते सजातीयेरिमेर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्न तिरस्कृतमप्रवाहो भावः । यदुक्तं विरुद्धा अविरुद्धा वा
यं तिरोधातुमक्षमाः । आनंदांकुरकंदोसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति । न चैवं रसत्वकयोलकस्य नास्त्य
कारस्य उक्तं हि भरतेन । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति । एतद्धि उदरावतेभट्टलोल्लटप्र
भृतयः स्थायिनो विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपात् अनुभावेन गम्यगमकभावरूपात् व्यभिचारिणा पोष्यपोषक
भावरूपात् संयोगात् संबंधात् रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः । तथाहि । ललनादिभिरालंबन
विभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः
प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिरुत्कंठादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः । नटेन तत्स्वरूपतानुसंधा
नवशात् तत्र प्रमाणात् सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति । तदेतद्दूषयन्ति सामाजिकेषु तदभावेन तत्र चमत्का
रानुभवविरोधात् । न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शब्दज्ञानेऽपि तदापत्तेः लौकिकशृंगारादिदर्शनेनापि

मा२ ति

२६ च फलाकारप्रसंगात्‌· न चानुभावादिज्ञानवेलायां तस्यारोपस्य ध्यानं तु सा साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यं· चंदनसुखादौ
26 वैपरीत्य दर्शनात्‌· अन्यथैवेगोपपत्यातादृशाकल्पनायां ज्ञानाभावाच्च श्रीशंकुकस्त्वस्थापिनो विभावादि
स्प३ भिरनुमाप्यानुमापकभावरूपसंबंधान्रसो निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः तथाहि नियमविषयाधीः सम्य
कबुद्धिः यथा राम एवायमयमेव राम इत्यबोगान्ययोगव्यवछेदविषयेनेनरा वेनीरोणाबाधानुमित्या
धीः पश्चान्तरकालिकोनरामोयमिति बाधे रामोयमिति· विरुद्धोभयकोटिकातु संशयः यथा ऽयं रा
मो न वेति सदृशोभयविषयाधीः यथोत्तरकालिकोन रामोयमिति बाधे रामोयमिति· विरुद्धोभयकोटि
कातु संशयः यथा ऽयं रामो न वेति सदृशोभयविषयाधीः सादृश्यधीः यथा रामसदृशोयमिति ताभ्यो
लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणा या चित्रतुरगोयमिति वत्‌ रामोयमिति बुद्धिप्रथमं यसा भूतो नसौवि
यथी क्रियते· ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावादित्रयलिंगमवगम्यते कृतः पूर्वमेव रामोपाचाविर्भाव
नेन गुरुशिक्षाभ्यासाधिक्षमनातिशयितावासेन· संपन्नमांगेषु सुखोसहृदयानुकारक· प्रशाला
किकादशाः मनोरथश्रीमनसः शारीरिकोप्रारोपसृतिलोचरगिवर्ताते तिः देवादहमघेनुयावप एमः
२६

नट

लापतन्नेत्रयाविपुलकम्भश्च अविरलविलोलजर्त्दः कालः समुपागतश्चापमित्यादिकाव्यानुसंधानवशादासेवनोद्दीप
नसमक्षौनदनुगुणारोपेरोमांचादर्दर्शनीयस्याविर्भावेनव्यंजनीयस्योत्कंठादेस्तत्कार्यप्रकारेनेनचप्रकाशनात्
अथतैः कृत्रिमत्वेनात्तद्विगैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात्स्थायीरत्यादिरनुमीयते सैवचानुमितिः सचमत्कार
प्रतीतितन्पाद्यवेगो अतस्तथाविषयोक्तिपाठाः स्थायीरसइत्युच्यते चर्वणाचसामाजिकानामितितेष्वेव
रसइतिव्यवहारः ननुसाक्षात्कारएवचमत्कारोनतुअनुमित्यादिरपि अपथासुखादावनुमीयमानेपिस्या
त् नस्यात् वस्तुसौन्दर्यवनादसनीयत्वेनस्याप्तिनामस्यानुमेयवैलक्षण्यात् तथापिस्याप्तिनोनदेऽसत्साधा
वतानोऽनुमितिरककर्थंस्यादितिचेत्न अत्रलावनिश्चयाभावात् स्याप्तिनयासंलाप्यमानत्वादिति एतदेव
तद्रयथाहि यतः प्रत्यक्षमेवज्ञानंसचमत्कारंनानुमित्यादि इतिलोकप्रसिद्धिमवधूयाम्यथाकल्पना
नेमाताभावः सूत्रस्यान्यथैवयोजनासंभवात् मदनायकस्तु नतावप्रतीतगतत्वेन नरामगतत्वेनानुमी
यते नवोत्पद्यते नसामाजिकगतत्वेनव्यज्यते आद्युपन्यस्यागुरूणांदोषात् अप्रगतेनाप्येयाचमत्कारा
जावाच्च अत्रैतासिद्धत्वेवकाल्पत्वात् नस्वस्यचासिद्धत्वात् सर्वेषामेवालिप्यक्तिप्रसंगाच्चात्तस्मादिला

२७ वादिभिः संयोगात् लोऽप्यलोजकभावसंबंधात् न सस्यानिष्पत्तिः [illegible]रितिसन्नार्थः। न च लोगप्रन्होपि दोषा
27 वकाशः लोगस्यालौकिकत्वात्। तथाप्यप्रनिष्टः स्यायी अप्रनिषेरेव विभावादिभिः कथमप्येन लोनठव्यो
तिप्रसंगादिति चेत् उच्यते। शब्दात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः अभिधात्मकत्वं भोजकत्वं चान त्राभिधा रि प
रन्त्र न सातरार्थनिष्ठत्वेन द्विधा। भावकत्वं साधारणीकरणात्मं। तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्यायी च सा
धारणी क्रियन्ते। साधारणीकरणं चैतदेव यत् सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः
स्याय्यनुभावादीनां च संबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वेन। अन्यव्यापारेणुच्यते। लोगप्रसत्वगुणोद्रेकात्प्र द्यं ६
काशतेय आनन्दस्तन्नवरूपा अन्यालंवनायासवितं तन्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः सवर
जस्तमसो गुणानामुद्रेकेण क्रमात् सुखदुःखमोहाः प्रकाशप्रद्वेउद्रेकश्च स्वेतरावत्तिभ्यां व स्यान
मिति सांख्यसिद्धान्तानुसारेणारवटणुते। तदपि न समंजसं। एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमानाभावात् लु
क्तेऽर्थानातिरेकस्यानुभववाधितेन निष्प्रमाणस्य वास्याविष्क्रियन्ते एव पूर्यवसानात्। आचार्यपा तमः
क्षिनवगुप्तपादास्तु। स्यायिनो विभावादिभिः सम्यग्प्रयक्तकव्यावरूपा संवंधाः [illegible]वादीनामेव वायर २७
नाद्यपि एवं च काव्येनाद्येक्षितीयव्यापारेण साधारणीकृतैर्विभावादिभिः ततीयव्यापारस्याहितेन तथा हृतत्र एव स्या [illegible] ६

म्यरं संयोगात्तन्नस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथा हि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्या
सेन पश्चाच्च झटिति प्रवृत्तिमतां तद्वतां सामाजिकानां सूक्ष्मसंस्कारतया स्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च गुणालंकाररूपो
पयोगात्। चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारवत्वात् लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यपद
शाविशिष्टैस्तैरेव कारणादिभिरभिव्यज्यते। नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहितानां किं रसाभिव्य
क्तिर्नास्त्येव। कस्मन्नेहः। अत एव श्रृंगारिणामेव श्रृंगारस्य निर्विं समस्वभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्य
नुभूयते। किं च अयं नापि स्वाभाविकी वासनाहकारीति। पाविना श्रृंगारिणामपि मीमांसकानां वैयाकरणादीनां न रसा
भिव्यक्तिः। तदुक्तं। वासनावेव हेतुः स्यात्तस्यां नो मीमांसकादिष्विति। ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्य
निष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिः। उच्यते ममैवैते शत्रोर्नैवैते तटस्थस्यैवैते इति संबंधिविशेषस्वीकारनियमस्य
न ममैवैते न शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैत इति संबंधिविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रती
तेः साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबंधितया प्रतीतिः किन्तु संबंधिविशेषस्वीकारेणाप्रतीतौ न प्रतीतिः। यद्वा
अमुकस्यैवेत्यवधारणां विना अमुकस्येत्येवं प्रतीतिः अत एवोक्तं ममैवैत इति नियमानध्यवसायादि

नर

२२ ति. तथा च स्वीयत्वासंसर्गो यथा स्वीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं संपद्यते एवं च वाक्यार्थबोधसंबंधिविषयत्वानुभवो
28 पि न विरुध्यते. संसर्गबोधे संबंधी न विषयः किन्तु पदार्थस्मरण एवेत्यनभ्युपगमविरोधाद्विभावादिसहकृतत्वाच्चानुपादेयमुः
न त्वेवं विभावादीनां साधारण्येपि स्थायिनस्तत्कथं स्यात् तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात्. यद्यप्यसाधारणत्वेपि तस्य
न रसप्रतीतिविरोधस्तथापि तद्देशसंदर्भस्य सद्भावात्तस्मात्. स एव वा लौकिकतादृशस्त्रीकारकारणाभि
नि उच्यते. उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबलात् न सानुभवकाले स्थायिनाम प्रमातृविशेषनि
ष्ठत्वलक्षणतायाः परिमितप्रमातृतायाः विगलनमज्ञानेन तद्देशेन न्यक्षिपितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्यो यदि
मितोसौ बोध्यस्तेन प्रमात्रात्मकत्वसुस्टपसंवादकारिणां प्रमातृविशेषसंबंधाग्रहरूपेण साधारणत्वेन
स्थायी वर्द्धते ननु चर्वणाविशिष्टः स्थायी न रस उच्यते. चर्वणायाश्च स्थायी विषयीक्रियतां न तु सुखात्मक
आत्मेति न न रसस्य व्यक्तिरिति चेत्. न स्वप्रकाशनपेक्षाकानवदभिन्नस्यात्मनो विषयीक्रियतां न तु सु
खात्मक आत्मेति न न रसस्य व्यक्तिरिति चेत्. न स्वप्रकाशनपेक्षाकानवदभिन्नस्यात्मनो विषयीकर रामः
णात्. अभिव्यक्तिविशिष्टश्चर्वणास्यादिः स्थायी चर्व्यमाणो नेकप्रकारान यावच्चर्वणानाशो विनश्यो रस इति २८

मतीतिविषयोविभावादिज्ञानावधित्वेनानिमत्तत्वेऽगाः पुनरेव स्फुरन्नहृदयमिव प्रविशन्सर्वांगीनमिवालिंगन्नन्य
त्सर्वमिव तिरोदधत्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नत एव लौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रसः स्तुव्यते। नन्वेवं स्या
पि विभावादिसमूहालंबनात्मिकाया रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नं। तत्र च न पुंजो विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसं
गात्। चरमपरावृत्तिसमूहालंबनवृत्तित्वेन। पानकरससमायेन चर्वणात्। यथा पानके कर्पूरादिरसो न पार्थक्येनानुभू
यते तथा। अत्रापि विभावाद्यंशः। ननु विभावादीनां परामर्शः स्यान्वयव्यतिरेकाननुतत्कार्य एव न रसः किं नोच्यत इति चे
त्। विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणत्वमेव। न चैतन्नाशस्य कार्यनाशकतादर्शना
ह्लादीनां तथात्वानभ्युपगमात्। चंदनस्पर्शजन्यसुखादिनाशो न भविष्यतीति चेत्। न नहि तत्र स्पर्शाभावेन
सुखं विनश्यते किंतु तदभावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते। उत्पन्नस्य सुखस्य तु हि किंचिद्विनाश इति चेत्। वि
रोधिगुणांतरान्न चापि नश्येत्तावीति चेन्न। रसस्यैवांतरसंपर्कमम्पत् पानकानां तराद्वैत्तकाले भावात्। नन्वे
षयोर्व्यक्तावपि समान इति चेन्न। न समानः व्यक्तेर्लोकोत्तरत्वादेवास्य श्रोत्। किंच। चर्वणाविशिष्टः स्थायी
रसः। न च काव्यादुपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः। नत्वयं स्फुटं ज्ञाप्य इति चेन्न। विभावादिपरामर्शं विना न स्य

त्सिद्धाभावात् नचैकैवसामग्रीभिव्यञ्जिकाज्ञापिकाचेतिसंभवति किंचत्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयोहितज्ज्ञाप्यउच्यते ख तएव

२९ 29 स्वप्रकाशानन्देपिचान्तुषादिज्ञानेनन्तुगादिज्ञाप्यमवक्लृप्यतेनचात्रतथात्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वात्तज्ज्ञा
प्यत्वंननिषेधामः किंतुविभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्योहेतुर्नलोकसिद्धइतिचेन्नकिंलो
किकत्वेसिद्धेर्भूषणमेतन्नतुदूषणं कथंतर्हिविभावादिभिर्व्यञ्जितोरसोनेयोरसदृशत्वादिव्यवहारइतिचेत्नश्राघ
त्वैवचर्वणीयत्वात्तत्रोत्पत्त्युपचारात्तद्वितीयोविगुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादिविषयालौकिकीप्रमितिःप
चापत्रयोगिनांयुंजानपदवाच्यानांजगर्भेदविषयकत्वसालिविज्ञानपचवपरिपक्वयोगिनांयुक्तपदाभिधेया
नांवास्वार्थसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रविषयसंवेदनंमेध्योगुणालंकारादिपुरस्कारसादिमात्रविषयतयाविल
क्षणंयत्संवेदनंतद्गोचरतयेतिमन्तव्यमनकेनलयसत्वादज्ञात्यारसः किंचितोपिपततत्त्वग्राहकंननिर्विकल्पकं
विभावादिपरामर्शस्यनिर्विकल्पकजननायोग्यत्वात्नापिसोभिन्नसविकल्पकवाः ऽमानाभ्यालौकिकानंदमय
स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वातत्रशब्दाद्यानांनांतराभावात्स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनज्ञाप्यत्वमिष्टमेव
नतुविकल्पकस्वभिन्नसविकल्पकयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः तथाचैकविषयत्वाभा रामः
वेऽपरविषयत्वप्रसक्तिः उभयविषयत्वाभावेउभयविषयत्वंप्रसज्येतेतिचेन्नतारएवंत्वुभयरूपत्वमावाध २९

मारं रवामिभसविकस्यक विषयत्वरूपन्तीयकोटिशालितयालोकोत्तरचमत्कारमेवावगमयति न पुनर्विरोधमिति
अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यंजकत्वेन निर्दिष्टाः एकैकस्य व्यंजकत्वे व्यभिचारात् अत्रैकैकस्मादस्मद्
पादेयात तत्राप्य सेवरसव्यक्तिरित्यभिचाररस्तियेन· नैव्याघ्रादयो हि विभावा भयानकस्येव वीरोद्भुतवीर कु
राणां अश्रुपातादयोनुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोः चिंतादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरु
णभयानकानामिति सम्यग्युपात्तरूपाणि यमात नन्वेवं मिलितस्येव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ रसाभिव्यक्तिर्नस्येव वीरकरु
णभयानकानामिति सम्यग्युपात्तरूपाणि यमात नन्वेवं मिलितस्येव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ रसाभिव्यक्तिर्नस्यात्
हरयते चासौ यथा· विपदलिमलिनांबुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः धरणिरभिनवांकुरांक
टंका प्रयाति प्रनेदपि तेचासौ यथा· वियदलिमलिनांबुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः
धरणिरभिनवांकुरांकटंका प्रयाति प्रसीद मुग्धे· इत्यादौ कामिनीगतायाः रतेरालंबनोद्दीपनविभावका
वमात्रस्योपस्थितौ· एवं परीमर्दितमृणालीम्लानमंगं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु· कल
यति च हिमांशोर्निष्कलंकस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदकांतः कपोलः इत्यादावंगमालिन्यादिषु साघ्रुभग खमा

२ त्रस्य हरादुन्मुकमागते विवलितं संभाषितुमीस्कारितं संश्लिष्य मम हरांगदृष्टीन वसने किंचोचितमंकलतं· मानि साश्च
रणानतिष्ठति करेवाप्यंशुकं गुण्ठितं रूपं च सुजातमहो मेयं व वतुरं जातागसि प्रेयसि· इत्यादावन्सुकादि विशेषणां कं
30 गानामौत्सुक्य लज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिमात्राणां· एवप्यत्र प्रेयसी त्वालंवनविभावोप्यस्तित
थापि रस्य नुकूलधर्मवत्तया निर्देशादनतिकल्पएवेति· मेवं· एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यहृयासे
पकत्वेनापि मिलितानामेव व्यंजकत्वात्· नन्वेषां चेदसाधारणत्वं किमन्यहृयाक्षेपणेन· एकैकव्यभिचारेणा
ह्रियोपादाने· अत्र यसाधारण्यमेव कथं तर्हि स्फुटापि विशेषयोग्यविभावाद्या क्षेपकत्वमिति· उच्यते· एकै
कस्य व्यभिचारात् मिलितानां व्यंजकत्वे स्थिते साधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते· किंच रसस्य विभावादिस
~~मूहालंबनरूपत्वात् एकैकस्मात् साधारणात् ... मिलितानाम् ... आक्षिप्यते·~~ किंच रस
स्य विभावादिसमूहालंबनरूपत्वात् एकैकस्मादसाधारणादपि व्यक्त्यभावात् मिलितानामेव व्यंजकत्वं·
अतो साधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते· ततो मिलितैस्तदभिव्यक्तिरिति केचिदाहुः· एक एव शृंगारो र रमः
सः केचिद्वहुदशेत्यादित त्रिरासाय रसभेदानाह शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतसंज्ञौ २

चेत्यष्टौनाट्येरसाःस्मृताः शांतस्यरोमांचादिविरहोरत्यानभिनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिधानान्नाट्यद्वैस्युक्तो

पद्य· नाट्येनाष्टद्वौरसाःप्रतिपादिताः अतःकाव्येपितावंतस्त्वर्थः नन्वरसःसुखात्मकइतिप्रतिपादितं तत्कथं

दुःखमयःकरुणादिकोरसइतिचेतन्नलोकेनयथात्वेपिकाव्यादेर्यायैनिकालौकिकसत्त्वोद्रेकात् अन्यथाप्रेक्ष

कतामप्रवृत्त्यापत्तेः शृंगारादीनांलक्षणंवरस्यादिप्रकृतिकत्वं तत्रमनोनुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः तत्प्र

कृतिकोरसःशृंगारः सद्वेधासंभोगोविप्रलंभश्च तत्र अनुकूलौनिषेवेतेयत्रान्योन्यंविलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि

रससंभोगोमुदान्वितः सचपरस्परालोकनालिंगनादिभेदादपरिगणेयोप्येकएवगण्यते। भावोपदारतिर्नामप्र

कर्षमधिगच्छतिप्रनाधिगच्छतिवाभीष्टंविप्रलंभस्तदोच्यते सचसंगमपूर्वस्तदन्यश्च तत्राद्योभिलाषहेतुकस्तु

च्यते अभिलाषपदेनतत्प्रेत्योरनादिसमागमावस्थत्वकरणात् आद्यस्तु क्वचिदीर्ष्ययाप्रणयेनवामानरूपःस

ईर्ष्याहेतुकस्तुच्यते ईर्ष्यापदेनमानहेतोरुपलक्षणात् क्वचित्तुकार्यवशाद्देशांतरस्थितेः सप्रवासहेतु

कोभिधीयते उत्पद्यमानोत्पन्नभावानावपिप्रवासोस्तज्ज्ञानद्वाराविप्रलंभगप्रयोजकत्वाविशिष्टिनाम्नाभिःप्रवा

सशब्देनज्ञानलक्षणगद्यः क्वचित्शापात् सचशापहेतुकइत्युच्यते क्वचिदग्न्ययानातिशिकाव्रगुरुस

३१ ज्वरादिनः कारणात् स एष विरहहेतुकः प्रत्युच्यते करुणा संगारस्याप्येवं वानभाविः तत्र संभोगो नायिकायोर्नायकास्य च श्व
31 क्रमे लोकाहरणं प्रम्यं वासरहविलोकनशयनादुत्थाय किंचिदुच्छ्वैर्निर्याज्यां जयाग तस्य सुचिरंनिरीक्ष्य पत्युर्मुखं
विमुखं परिरम्भितानपुलकामालोक्य गंडस्थलीलग्नान मम मुखी प्रिये लाहसितावाला चिरं चुम्बिता· तं मुग्धा क्षि
विनैव कञ्चुलिकपाधत्से मनोहारिशीलवन्ती मिथ्यामिधापिति पि प्रियममम जह्नीटिकासं स्वशिशय्योपात नि
विष्टसस्मितसखीनेत्रोवन्सवोनेदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोयम्यासमालीजनः व्रीडिकावस नत्रपि
: विप्रलंभे घामिलाषहेतुको यथा· प्रेमाद्यैः प्रणयस्पृशः परिचमाच्छुप्राग्ढरागोदयात्ता स्तामुग्धदृशो भवंत्
मधुराण्येवेष्टाभवे पुर्ये पियास्तेतः करणास्य वाच्यकरणाभ्यायां रोधी करुणा प्रशंसा परिकल्पितास्त पिमवस्मान
२ सान्द्रो लपः प्रेम स्नेहः स एव प्रकृष्टः प्रणयः स एव पाचयानि शयेनरंजनरूपो रागः ईर्ष्याहेतुको यथा॥
सापत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनं स्वच्छैरच्छक
पोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः सख्येनोपदेशः सख्यो रामः
पदेशः प्रवि ध्वनम वास्तहेतुको यथा प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं गतं धृत्यानक्षणमासितं स ३१

वसितं विचिन्तेन·गन्तुं पुरः·पातं निश्चितं चेतसि प्रियतमे सर्वे समम प्रस्थिता गंतव्ये सजिजीवितं प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्स्
ज्यते·भूतप्रवासे हेतुर्यथा मम·किं पदं तु भवेदसुधरायां कालिशायल्लवं सं च पामवेपुः क्षिपतो च समं द्धि रंभुजानां परिता
पोपन्हिपेनपेः क्रशांग्याः सख्याः प्रकाशितं नापकं प्रतीपप्रक्तिः भवतं हेतुकोपप्यामम्मेव। किं मूरे प परिरिखि घसे कति
पपेरेव प्रिये वासरे रायातावपपरिहिधे हि पीतः प्राध्यानिकं मंगलं एवं वादिनि व हन्नमेदपितं पारिश्रुस्पायारोणकतो
मंगल्यः कलशो विलोचनपयोधारा भिता प्रतिः शापहेतुकोपथा·लामालिख्य प्रराय कुंभिं धातुरागैः शिलायास्त
त्मानं नेच रराप तितं पावदिच्छामि कर्तुं श्रस्ति स्ताव्रमनु ऊस्प विनेर्दष्टिरान्तुप्यते पे क्ररस्त स्विन्नपिन सहृतेसं
गमं नो कृतांतः आलिख्यैमपीं वदिच्छामि कर्तुं अस्ते स्ताव्रमुन ऊँ स्प विनेर्दष्टिरानुप्यते मे क्ररस्त स्विन्नपिन सर· अ
न्यत्र व्रजतीति कारवर्लंकथा नाथस्य तोपकसुत्त्रघोमानेच्छति नाम तश्च सहसा कोपं विधेः प्रक्रमः कृत्स्ने नरकस्यना
नाकवलितस्वांतानिशां तां तरे गान्चाव जविधृतं नम्यमिकृतानाप्नोति निद्रां निशि एषादिरहे लेकंटितेतस्मिन्नाषहे
नुकादेर्भिघते·स्पग्पश्राता दिभिस्त्र्वे तो विकासो हासउच्यते·मंपगंपे वेकृतं·तेन हासमकतिकोहास्यः पथा·आ
कुंच्य पाणिमश्रुविं मम मृधिवेशपामं त्राम सांप्रतिपदं दर्पयतैः पवित्रता रखनं प्रहितयूत्कमदान्त्रहांत्रहा तोहमिति

३३ तेदितिविस्मयशर्मा॰ अत्र तां प्रमाणो विष्णुशर्मा तत्कृदंनंच विभावो रसान्त्रयस्य॰ एतद्वाक्यमनुभावः चायला दिर्व्य
31 भिचारीति॰ इष्टनाशादिभिश्चेतो वैकल्यं शोकशब्दभाक् आद्यग्रहणाद्दनिष्टसिः शोकप्रकृतिकः करुणः य
था॰ हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ इत्युद्
घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयंति शतधा कुर्वंति भित्तीरपि॰ अत्र विपन्ना कापि देवी
ष्वरीसंबोध्यातदंगदाहश्च विभावौ॰ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॰ तत्प्रकृतिको रौद्रः यथा कृ
तमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकि
रीटिना मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॰ कार्यारंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह उच्यते॰ तत्प्रकृतिको वी
रः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च॰ तत्राद्यो यथा॰ क्षुद्राः संत्रासमेते विजहित हरयो भिन्नशक्रेभकुं
भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतंतः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किंचिद्भ्रूभंगलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि॰ अपराकरहनीयो रौद्रश त्यातु जनितं चित्तवैक्लव्य राम:
दंभयं॰ तत्प्रकृतिको भयानकः यथा॰ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्ट ३३

ःशरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहु
तरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति। जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात्। तत्प्रकृतिको बीभत्सः। यथा। उत्कृत्योत्कृत्य
कृत्तिं प्रथमम् अथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्तः पर्यस्त
नेत्रःप्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति। स्थपुटे निम्नविषमं
विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात्। तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः। यथा। चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्ति
रेषाभिनवैव भंगिः। लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः। एवं भेदो वचनमात्रान्न सि
द्ध्यतीत्येषां विचित्रात्कारणात् स्थायिभावानाह। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा वि
स्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः। तत्र। विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आस्वादांकुरकंदोसौ भा
वः स्थायिपदास्पदम्। इति सामान्यलक्षणं। अवस्थितिश्चैषां स्रक्सूत्रन्यायेन फेनबुद्बुदन्यायेन तु व्यभिचारि
णामित्यनयोर्भेदः। विशेषलक्षणान्युक्तानि। अष्टावेवेत स्थायिनः। अतो न्यूनाधिकसंख्याशंका रसे निरस्ते
ति। यद्यपि विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपाद्यमनकलपुरस्कारेणाव्यभिचारिभेदोपदर्शने। न कश्चित्तु न्यायस्तथा

पिशंगपसम्स्ववविवेचनायनिर्वेदस्य स्थापितत्वव्यवस्थापनायपनायच व्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासू
यामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सु
क्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रा
सश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः नामत एव समाख्याताः
ननु लक्षणतः लक्षणान्येषां रेव समर्पयेद्दृष्टि तत्वात् न यथा तत्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं·
तत्राचिं·ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता चित्तस्य खेदो निर्वेदः स्यात् तथा· तत्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः
स्वावमाननं तत्र चिंताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्वज्ञानोदयादिभिरिति केचि
त्· रत्यायासकलाभ्यासात् ग्लानिर्निःप्राणतेष्यते तस्यां वैवर्ण्यकंपानुत्साहकार्श्योदयो मताः अन
र्थप्रतिभा शंका परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् तस्य रोत्कर्षात्स
माःसूयागर्वदौर्जन्य मन्युजादोषभाषणं विभेदावज्ञा क्रोधेंगितादयः संमोहानंदसंभेदः सवलंदंगवचो
मतिः मधुपानादिजोत्रेयो मदो विधमावकनन्तमसत्वः प्रहसतिगायतिन्द्रसमधमप्रकृतिः परुषवचनाभि रामः

३३

धावी शेते रोदित्यधमस्तु ॥ श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनिद्राभ्रमादिकृत् श्रमग्लान्योर्विभेदं तु वक्ष्ये कारणकार्यताश्र
मस्यानिशयावस्थामथवा ग्लानिमूर्च्छिरे बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः इत्येको ॥ आलस्यं श्रमगर्भा
देर्जैड्यं जृम्भासितादिकृत् दौर्गत्यादेरनौजः स्याद्दैन्यं कार्ष्ण्यामृजादिमत् ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वा
सतापकृत् भ्रमपलपूर्विकान्वेष्या स्मृतिश्चिंतेति केचन मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिंतनैः ॥ कर्त्तानाज्ञानप
तनभ्रमणादर्शनादिकृत् मद्दर्शनज्ञानचिंतोद्बोधैः संस्काराज्ज्ञापते स्मृतिः भ्रूसमुन्नासकरजवादनादिस्तु धृतिः
अभीष्टार्थस्य संप्राप्तेः स्पृहाऽपर्याप्तता धृतिः सौहित्यवदनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् दुराचारादिभि
र्व्रीडा धार्ष्ट्याभावोऽभिधीयते वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शभूरे खाधोमुखत्वादिकृत् चेतोनिमीलनं व्रीडेत्यन्ये गरागमात्
वाद्धिधिरिति केचित मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः अत्र प्रकाशनपराचेष्टा चपलनो ख्यतद्गति
केचित् तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ प्रसादोत्सवादेर्हर्षो देहे रोमाञ्चस्वेदगद्गदाः आवेगो राजविद्राव
रत्यादेः संभ्रमो मतः तत्र विस्मरणस्तंभः स्वेदः कंपः स्खलद्गतिः अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शने
श्रुतिभिः अनिमिषनयनतनिरीक्षणालस्य तूष्णींभावादयस्तत्र क्रियाख पाटवं जाड्यं चितो ल्कणाभयादिभि

काप्र। रित्येकेनगर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः सविलासांगवीक्षाऽविनयावज्ञादिकानुभावः प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्वि
३५ षादः सत्वसंक्षयः निश्वासोच्छासहृत्तापसहायान्वेषणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः तत्रोच्छास
34 त्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः निद्राव्यापारवैमुख्यमिंद्रियाणां श्रमादिभिः तत्र जृंभांगभंगाक्षिमीलनोच्छासनाद
यः। आधिव्याध्यात्पनदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपस्तु यस्मात्ते ग्रहावेशादिसंभव इति केचित्। विरोधि
भावात्सर्वस्य प्रसृप्तिर्विस्मृतिर्भवेत् ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरितापादिकृत् सा स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषया
नुभवस्तथा। कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः जृंभांगभंगन
यनमीलनांगावलोककृत् अवक्षेपाद्यपमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता तत्र स्वेदः शिरःकंपनेत्ररागांगविक्रियाः
लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थात्मन्यविक्रिया व्यापारान्तरसंगित्ववदनानमनोदमछिद्रेऽपराधदौर्मुख्य
चौर्यैश्चंडत्वमुग्रता अत्र स्वेदशिरःकंपताडनातर्जनादयः धीर्तिछेदो यदैश्वर्यशास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः
स्मेरताधृतिसंतोषा बहुमानस्तथात्मनि व्याधयः संनिपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः प्रस्वेदकंपतापाद्या लम्बः
अत्रानुभावतयोदिताः उत्कंठा हर्षशोकादेरस्मादश्रुजाविस्तवतं स्मिन्नस्थानरुदितगीतहासंगाऽसिनाद ३५

यः जीवस्योद्गमनारंभोयस्तांपरिकीर्तितं संमोहेंद्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत अत्र च मरणस्थाने केचिल्कृतणाय
ठंति सावपरदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वात् चित्तवैकल्यमयाच्छोकाच्चातिरिच्यत इति तद्रागानपत्रानुचितमिसेकेत्र
मेतु तस्माः दयावीरस्था स्थापितपिद्भिकवनसेवारिणाः तदुक्तं श्रृंगारवीररौद्रोहास्योवीरेक्रोधस्तथामतः शांतेनु
गुप्साकथिताव्यभिचारितयापुनः इत्याद्यन्यसमुन्नेयं स्वयंभावितबुद्धिमद्भिरितिगर्जिताद्देमनः क्षोभस्त्रासो
त्रोक्तंपितादपः हृहोवितर्कः संदेहोभ्रमः। क्षिरोंऽगुलितर्जनेतकः। निर्वेदस्यामंगलप्रायस्यपथमाभिद्दुरूपत्वेपिमा
द्धिः दंशोमुखमलप्रकाशनेनस्थापिलप्रतियाद्नाय तेन निर्वेदस्थायिभावस्थः शांतोपिरसोस्तुः तत्प्रक
तिकत्वात् तपथा· अहोवाहारेवाकुसुमशयनेवादृषदिवामणौवालोष्टेवाबलवतिरिपोवासुहृदिवात्तृणो
वास्त्रैणोवाममसमदृशोयांतुदिवसाः क्वचित्पुण्यारण्येशिवशिवेतिप्रलपतः स्त्रैणोस्त्रीसमूहः वाशब्दाभ्यां
हयोर्हयोस्तुल्यताबोध्यते अत्र वदंति· शांतोनामरसस्तावदनुभवसिद्धतयादुर्पह्नवः नचैतस्यस्थायीनि
र्वेदः पुष्यते· तस्यविषयेष्वलंप्रत्ययरूपत्वात् आत्मान्मानरूपत्वाद्धा· शांतेह्यखिलविषयपरिहान
नितात्ममात्रविश्रमानेयप्रादुर्भावमपलानभवात्· तदुक्तं· यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यमहत्सुखंत्तृ

का.प्र. स्मात्स्यपसुखस्येने नार्हतः शोकशीकलामिति श्रत एव सर्वचित्तवृत्तिविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तं अभावस्य स्थायित्वा
३५ योगात्। तस्मात् शमोऽस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः। स च शमो निरीहावस्थायामानन्दः स्वात्मविश्रमादि
नि। रसवत् भावोऽप्यलक्ष्यक्रमेणोपहितः स किंरूपः इत्याशङ्क्य नीरसरूपत्वान्व्यभिचारिणां रसाङ्गतानियमेनप्राधा
35 न्याभावात्। सात्त्विकानामपि गम्यत्वादिसत्वत आह रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः। भावः प्रोक्तः। रतिरिति स्था
यिभावोपलक्षणं देवादिविषये सम्यगपि प्राप्तरसावस्थोपलक्षणं तेन देवादिविषया सर्वा। कान्तादिविषया
प्यपुष्टा रतिः हासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यभिधानम्। एवं रत्यादि
श्चेत्तिरङ्गाः स्यात् देवादिविषयोऽथवा अन्यमाणभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभागिति। तदेतदाह व्यञ्जि
कारः कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः तत्र देवविषया रतिर्यथा कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटम
पि मे महामृतं अपि उपात्तममृतं भवदङ्गभिन्नं रुचिपरिमेन रोचते। नृनिविषयापयाश्चात्र सम्प्रति हेतुरेष
तः श्रमस्य पूर्वो वर्तितः कृतैरशुभैः शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम्। एवमन्योऽपि
पोषपुत्रादिविषया रतिः स्थाप्यन्तरं वा पुष्टमुपन्न एव। व्यभिचारिप्राधान्येन व्यञ्जितो यथा जाने कोपपरा रमः
ङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मां स्प्रष्टुमपि पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः। पुनः नो यावत्परिरम्भ चाटुकश ३५

नैराश्यात्स यामि प्रियां प्रातस्तावदहं शाठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिं प्रसह्य प्राधान्येन प्रतीयते तदा
भासात्वं नौचित्यप्रवर्जिता तदाभासाः रसाभासभावाभासा इत्यर्थः अनौचित्यं प्रकर्षविरोधिनारूपेणोस्यार्थः
न चैकाश्रयत्वेन तिर्यगादिविषयत्वाद्बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासागनायां वा द्रष्टव्यः एकविषयारतिरं वने
ति तु प्रलापः वेदीकल्पवल्पहृ(दि)षामि मादाव — दाहरिष्य मारात्वान्तरसाभासोपथ्यात्क पः कं वामा सिक्तण
प्रमि विनापं नरमसंविलेभे कः प्राणानलप्रणाम प्लवस्तविमे मृगयसे सुलभो कोजानतः शशिमुखि पमालिंगसि व
लान्तपः श्रीः कस्यैषा मदननगरी ध्यायसि तु यं अत्र बहुषु व्यापारितया दानेन बहुविषया रतिर्व्यज्यते। ननु अत्र व्या
पारस्य बहुविषयत्वमस्ति। एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात्। यत्तु अनेककर्मपदोपादानमनेकविषय
त्वक्रियाणां प्रकटयति। एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीतेति। तन्न। छेत्स्यामो विलेभे इत्या
दीनां भिन्नवाक्यस्थानामेकविभक्त्यन्तपदोपस्थापितेनान्वये तदवयविनो अभिन्नस्यापि कं कदम्या
दिपदैरुपस्थापने तिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात्। अत्र चतुर्भुजः तु शब्देनावच्छेदार्थेन व्यापारस्या
नेकविषयत्वं लभ्यते। एवमेकत्र भेदाभिप्राये। वगतेऽन्यत्रापि तथैवात्रावगन्तव्ये बहुपदं स्वनेकपरत्वाभावा

का.प्र. भासो यथा। राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरंगितविभ्रमास्ते तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वी
३६ कृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः। अत्र रतेर्व्यभिचारिभूतापि चिन्ता अत्रौचित्यप्रवर्तितो नापि कायाऽत्र ननु एकान्तपारतेरनुत्कृ
36 ष्टत्वेन तद्व्यभिचारिरोपितयाभात्। एवमन्येप्युदाहार्याः। भावशान्त्यादिक्रमश्चात्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह
भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा। संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः शबल तानुकालभेदेननि
रंतरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिना। तत्र भावस्य शबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्या
स्वादे तद्भेदद्वयोपगमात्। तत्र भावस्य शान्तिर्यथा। तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्ष
श्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसे
न तत्सुखवशात्तन्व्यापि तद्विस्मृतं अत्र कोपस्य शान्तावेव चमत्कारविश्राम। उदयो यथा। एकस्मिन् शयने वि
पक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि। आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थि
तस्तत्क्षणं मा भूत्सुप्त इवेत्यमंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः। अत्रौत्सुक्यस्योदयः। संधिर्यथा। उत्सिक्तस्य तपः रामः
पराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः। वैदेहीपरिरंभ एष च मुहुश्चैतन्यमामी ३६

तथत्वानंदी हरिवंदने दृक्षिशिरस्य शोहित्याध्यपनः अत्र पूर्वार्धे त्रासमात्मकस्यावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्त
स्यकालमेवास्वादः शबलत्वमनायथा । क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमा
यनः श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं किं वक्ष्यंत्यकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः
खलु युवा धन्योधरं धास्यति अत्र त्वकार्यमित्यादौ वितर्कः भूयोपीत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः कोपे
पीति स्मृतिः किंवक्ष्यंतीति शंका । स्वप्नेपीति दैन्यं चेतः स्वास्थ्यमिति धृतिः कः खल्विति चिंता । एते पूर्व
पूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलताव्यंजकाः स्मिः ननु भावस्य शांत्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः संभव
त्येव तत्कथं नोक्त इति चेत् न । भावोक्त्यैव न तदुक्तेः भावास्थितेर्भावाविभिन्नत्वात् । ननु मभिचारिस्थि
तेनिपतनतोनुरसस्यापरसस्यावस्थानं तत्र कथंभावोदाहरणमेतत् । कथं वा भावध्वनिर्वेरसांगत्वेन
तेषां गुणीभावादिति तत्राह मुख्ये रसेपि ते गित्वं प्राप्नुवंति कदाचन । ते भावशांत्योदयः । कदाचि
त्प्रधानत एवांगित्वेन विवक्ष्यंते । विवहनमनुजराजानुगम्यमानभृत्यवत् । एवमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्य रमः
मंदे विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदान्नाह अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिः तु यः शब्दा

का॰प्र॰
३१ र्योभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः॥ वेदायां हन्यमानापीयुत्यशब्दानन्तरं यथा कोटीपातयरोनुरणार
37 रूपः शब्दः प्रतीयतेन तहन्तसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य स्थितिपंत्रमः शब्दस्यार्थस्य ऽनभयं चेति द्वेहृः तेन शब्दशक्तिमूल
व्यंग्यः अर्थशक्तिमूलव्यंग्यः उभयशक्तिमूलव्यंग्यश्चेति त्रिधेमर्थः शब्दशक्तिमूलत्वं चेतदेव यन्तेनैव श
ब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु मर्यापातरेणापि। एतदेव परीसंचार्थशक्तिमूलत्वं न त्वभिधमानत्प्रतीतिरिति एतेना
भिधापायत्र न निमफलंतं तत्तेषमेदो द्रष्टव्यः तभियफलेन तु नाभिधाफलत्वं किंतु व्यंजनामूलत्वमेव मूर्द्धान्म
नदतिवतभवेदिति पल्केन विदुक्तंतत्वादेयं। भद्रान्मनद्रुसादेरप्येर तनेदत्वेनेष्टत्वात्। अस्य यात स्यस
र्वे भेदवहिर्भावापत्तेः किंच मथमोदाहरणो प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन द्वितीये भवा
नित्यनेन। तृतीये असीम्नेनप्रकरणप्रस्याभिधारियामकस्यसद्भावात्तेमुदाहरणत्वं विहत्येतन
स्मादधयोक्तमेवव्याख्यानेष्टमध्ये। अलंकारो ऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते। प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्द
शक्त्युद्भवो द्विधा। शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो द्विधा। अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वाभि रामः
धानेन प्रकाशादित्यर्थः। तत्राद्यो यथा। उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जिते ३१

निर्वापिनः सकल एव दुरोरि पुंगोधाराजले त्रिजगन्निर्ज्वलितः प्रतापः कालो वैरिसंहर्तापः करवालस्य एवमह
देवुधाराजलं वहतीति महांबुवाहः यस्मा महेन्द्रतस्य वः स एवांबुतेहाहः प्रतापः कालो वैरिसंहर्तापः करकालस्य
एवं वमहद्देवुधाराजलं वहतीति महांबुवाहः यस्मा महेन्द्रतस्य वः स एवांबुतेहाहः गर्जितं सिंहनादः अत्र कर
वालमुलाच्येतावन्मात्रेण वक्तव्ये पदे नाद्दृश शब्दप्रयोगस्तस्यासंबद्धार्थकत्वमापसंज्यता मित्याकार
णिकेरिंद्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्यु
पमालंकारो व्यंग्यः सर्वे शब्दशक्तिमूलः पर्यायान्तरेणाभ्यां छिनानदर्थोय स्थितोजदमतीनेः एवमपे
प्यूह्यलवमलंकारान्तरमपि पिपथा तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः मतिमानत
त्ववृत्तिः प्रतिपदमस्त्यग्राणीर्विभातिभवानत्र तिग्मरुचिः अप्रतापः एवं क्रमेणैकैकपदस्य
द्विपदत्वे विरोधाभासः पदाभेदेपि विरोधाभासोयथा अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षे हर्षदः प्रभो अ
हितः सहितः स्वधुयशोभिसः पदाभेदेपि विरोधाभासोयथा अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षेहर्ष
दः प्रभो अहितः सहितः सधुयशोभिरसनाम सिनन्न विरोधस्य किं सर्वत्र व्यंग्यपलमेव वेनेत्युच्यते

का॰प्र तत्क्षिपतीसीमा॰ अपिशब्दादेर्विरोधव्यंजकस्यभावेवाच्यत्वेतदभावेव्यंग्यत्वमितिनिरूपादानसंभारमभि
३८ त्तावेवतन्वतेजगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्यायशूलिने चित्रंनानाकारमालेख्यंचकलावैदग्ध्यस्यखेउशोभागः
३८ कौशलंच॰ अत्रउपादानंभित्त्यादालेख्यकारिण्यःकलावस्थस्यकाशानमूलिनोव्यतिरेकोव्यंग्यः तस्यचि
त्रकलाशक्त्योःपरिच्छन्नस्यसहत्वेनशब्दशक्तिमूलतानन्दाहतेपूपमानादीनामसाध्यास्यंनवा॰ अत्रापेकु
नत्तिषामलंकारत्वंअन्यानलंकारगानत्॰ द्वितीयेकृतोस्यकाव्यस्यध्वनित्वंव्यंग्यस्याप्राधान्यादितिचेतन्न॰
पूर्वमयमलंकारःआसीदिमितावतालंकारव्यपदेशात्तस्यथाब्राह्मणत्वपूर्ववृत्तेसंन्यासिनिब्राह्मणव्य
पदेशः नन्वेवंव्यपदेशसमर्थनेपिअलंकारध्वनित्वेनसमर्थितमितिचेत्॰ न॰ अलंकारपदेनतद्योग्य
तायाविवक्षितत्वात्॰ नचैवंरसादिध्वनावपिअलंकारध्वनित्वप्रसंगः॰ संलक्ष्यक्रमस्यैवतादृशस्यतथाभिमे
तत्वात्वस्तुन्यायाप्राधान्येव्यंग्यस्यवाच्यापेक्षयैवनतुरसापेक्षयापि॰ तदपेक्षयासर्वस्यापिगुणीभा रम:
व॰ तथाचोपमादीनांरसांगत्वमलंकारत्वं॰ वाच्यापेक्षयाप्राधान्यंचेतिनदोषलेशावकाशः॰ वस्तुमात्रं ३८
यथा॰ पंथिअणएत्थसत्थरमत्थिमणंपत्थरत्थलेगामे॰ उण्णअपओहरंपेक्खिऊणजइवससिता

वसमस्त्रत्रपक्षपभोगरुक्मेऽभिनवदास्वेतिप्रस्तूयते। तच्छ्लेषयोर्हरेतिशब्दशक्तिमूलमिति। तथा। शनिश्चतमुच्चैर्निहंति
कुप्यसि नरेंद्र यस्मै लंयस्य प्रसीदसि पुनः सभात्युदारोनुदारश्च॥ अत्र प्रथमार्द्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धा
वपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु ध्वन्यते। न तु विरोधालंकारः शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरणप
भावात्। विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः द्वितीयार्द्धे तूदाहरणं तत्र च शब्दस्याभावे अर्थे विरोधस्यावाच्यत्वात्समुच्चय
मात्रार्थत्वे तु विरोधस्यैव व्यंग्यत्वादिति। अथार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यं विभजते अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो
व्यंजकः संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा। वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदो सो व्यन
क्ति यत्। वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः अपि तु बहि
रप्यौचित्येन संभाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेणानथ्यानिर्मितः। अयम
र्थः व्यंजकोर्थस्त्रिविधः स्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्ध
श्च स त्रिविधोपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेति षड्विधो व्यंजकः। षट्स्म व्यंग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वा अलंकृतिं वेति द्वाद
द्वादशप्रभेदा भवन्ति तत्र स्वतः संभविनोर्थस्य भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा। अलससिरोमणि धुत्ताणां अग्गि

का·प्र· मोपुन्निधयरागसमुद्धिमञ्जं। दृब्धभरणिोऽसे पणगणानङ्गीयप्रकृष्टविलोकराजा अलसंसंवस्तुतेनाम्यासां खनाकर्षणी
३९ पइतिममेवोयभोग्यदतिवस्तुध्वज्यते· वस्तुनाऽलंकारस्य यथा·धम्मास्त्रियाकथ्यप्रमिप्रियसंगमेपिविस्त्रब्धचा
39 टुकशतानिरंतांतरेषु नीवींप्रतिप्रणिहिते तुकरेप्रियेणसख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि अत्रवाच्येन वस्तु
नालमधन्याऽहंतुधन्येतित्वस्यव्यतिरेकालंकारो व्यज्यते· ननु व्यंजकोधन्यासीतित्वम्पदार्थस्य व्यतिरेका
लंकार एवतत्कथं वस्तुव्यंजकोदाहरणमेतदिति चेत· वसंबोध्यव्यतिरेकस्तावत्त्ववाच्यः आत्मनिकथना
भावस्याशादलातः व्यंग्यस्तुपद्यपिभवत्सेवतथापितमनयेक्षैव वाच्येन वस्तुमात्रेणापर्यो व्यतिरेकव्यं
जनादिति· अलंकारेणा वस्तुनो यथा· दर्प्पांधगंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रांतिनिघ्नघनशोणितशोणशो
चिः वीरैर्व्यलोकि युधिकोपकषायकांतिः कालीकटाक्ष इव यस्यकरेकृपाणः अत्रकालीकटाक्ष इव कृपा
णोव्यलोकीत्युपमानपुनरुक्तेऽस्मासंभावनाविरहात् तथाचसकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तुप्रका
श्यते। अलंकारेणालंकृतेर्यथा गाढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदला रामः
न्यमोचयन्निर्दशन्युधिरुषा निजाधरं। अत्र निजाधरदशनं वैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणका ३९

यंयोः पौर्वापर्याभावलक्षणाया अतिशयोक्तेर्लेकोरेणादर्शनमपि कालमेव शत्रवो आयादिताइति समुच्चयोसौ सत्समो
पगयघारणक्रियारूपकलक्षणः समुच्चयालंकारो त्पते· एवमेव तुल्यकालं योगितेति तुल्यकालत्वेपि योगिताप
देन केचिदुच्यते· मम कलापमन्यस्य रुचितिर्निवर्तताम्मिति वृद्धलसेक्षणादुत्मेक्षाप्यत्र संभवा· एवं व्यंजकोर्थः स्वतः सं
भवी कविप्रौढोक्तिसिद्धो व्यंजकेर्थे मेदश्चतुष्टयेपेव स्वतोक्तिपर्या केलासस्य प्रथम शिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा
कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां परीया स्वस्त्यायांगाः सरस विसिनीकांदसंजातशंकादिङ्नागाः अवणपुलिने हस्तमा
वर्त्तयंति अत्रपद्यपिविसिनीकांदसंजातशंकाइतिभ्रांतिमान् स संदेहो वालंकारो व्यंजक इति वस्तुमात्रं व्यंजकस्योदाहरण
लमपुक्तं· तथापितभ्रागणे ये स्येणपि किंचित् लोकशोभाविशातीत्येतावतापि वस्तुमात्रेणपक्षाप्रत्यर्थोधिगमो भा
स्तितेषामप्येवं वैभेसमजेलारिवुद्विजननेन स्वकीर्तिर्म्भिमकरोतीतिम्मक्तिसंभवा इत्त मात्रोदाहरणलमुक्तं। अत्रैव
कार्तिश्रवणानंतरंकर्णोहस्तावर्त्तनेन हस्तिनो न स्वतः संभवि किंतु कविसंप्रदाया त्कवि नावर्णितामिति कविप्रौढो
क्तिसिद्धत्वं· एवमत्रेपि द्र्णोहस्तावर्त्तनेन हस्तिनो नस्वतः संभवि किंतु कविसंप्रदायात्कविनावर्णितमिति कवि
प्रौढोक्तिसिद्धत्वं· एवमपत्रेपिद्रष्टव्यम्· अत्रैव स्वकनाम्नलेकारस्य यथा· केसेसुवलामोदि अंतेरासमरम्मिजण्ण

का·प्र सिरीगहिअ्रेन हकंधराहिं विहुरा तस्स ह्रंकंठअ्रम्मिसंठवि आग्र्वतेननथा समेरकेशोषुजयश्रीर्देही ताय यातस्यार
५० पःकंदराभिःकंठेस्थापिताद्र्‌तिवक्तव्ये एकत्रैव संग्रामे विजयपद श्रीनाम्नस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठंतीति का
50 व्यलिंगं न पलाय्य गतास्तद्वैरिणः किंतु तन्नः पराभवं संभाव्य कंदरा एव तान्नरमंजंतीति अपह्नुतिश्च व्यज्यते·
यत्तु केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदनाद्वकंदरास्तद्विधुरान् कंठे गृहीतास्तु मेरा त्रव्यज्यत इति· तन्न भेवेदेवप
दि पूर्वं कंदरादीनां नायिकाव्यापारोपः स्यात्· श्रम या केशग्रहणस्य फदनोद्दीपकत्वायोगात्· तद्राम्यपगमे
च न वस्तुमात्रस्य व्यंजकता। किंतु समासोक्तेरलंकारस्यात्रे कोलेकारेणावस्तुनोप्यथागाठासिंगरणारहसु
ग्जुअ अस्मिव दहूएल हुसमोसरइमारो सिरीरामालोगयीउन भीसुद्धहिअ आरंभन्त्रयोइन भीनहवें सेष्ययालं सु
कारेणाप्रत्यालिंग्यादिनत्रजंभतद्र्‌तिवस्तुध्वन्यते तत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा। जाठेरवहसंतीकडुव अरणं वुरूहवदृविसीवे
सादावेइभुअ्रणामंडलमसंमवि अजन्मद्दसावाणी अत्रजाठेरवहसंतीम्बत्ते रूपालंकारेणावमत्कारैक कारणं नवंनवंजगद्
नेवुजासनानिर्मिमीतइति वा एपाजस्तरोव्यतिरेकः प्रकाश्यते· यद्यपिउत्प्रेक्षां विना पिव्यतिरेकोपं प्रकाशते· तियति रामः
तनियमेस्यादिवत्· तथापिन स्फुटो भवतीति· यद्वा तावन्मात्रस्य व्यंजकत्वे व्यंग्यत्वे नरूपपाअपिव्यंजकत्वं न विहन्यते ५०

इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यंजकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा जे लंकागिरिमेहलासु
खलिआ संभोअखिण्णोरईफारप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणं ते एण्हिं मलआणिला विरहिणीणीसास
संपक्किणो जाआ झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ अत्र यथोक्तेन वस्तुना । निश्वासेन प्राप्तैश्वर्याः पल्ल
वानिलाः किं किं न कुर्वंतीति वस्तु व्यज्यते· तारुण्यपुण्यत्वं वि एतस्य स्वव्यंजकत्वानुपयोगात् न चैवमस्याप्रयोजकत्व·
उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्· निश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोरुपादानात् काव्यकावनुपयोगात्तन्न चैवमस्याप्रयोज
कत्व· उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्· निश्वाससंपर्कस्य बहलत्वहेतोरुपादानात् काव्यलिंगस्यैव व्यंजकत्वेति चेत्
न तस्य हेतुत्वाविवक्षायामपि तथाव्यक्तेः तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धी
रत्तणेण आसासं पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहस त्ति तेण ओसरिअं अत्र प्रियदर्शनविह्व
लं खलक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति वस्तुना अकृतेऽपि मानार्थने सामग्र्येति विभावना· नूनं प्रियदर्शनसौ
भाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा च व्यज्यते· तत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा उल्लोल्लकरअरअण
क्खएहि तुह लोअणेसु मह दिण्णं रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे । ण अक्कमिआ अत्र च किमिति

का.प्र. नोच्येनेकपिनेवहसीनिमश्रोत्नयनादुत्तरालंकारेणकोवेणापुरणोऽङ्गेणाक्रान्तमिश्राद्यस्यपकृत्यलंकारसहितेनेनकेवलपाद्
५१ दूतानिगोपयसिकिंतुतेयामहंप्रसादयाभ्रेनातेतिचस्कन्धमनेतास्त्रैवालंकारेक्तालंकारस्यपथा८महिलासहस्समरि
५१ एतुहहिअअरिसुहअसासरणामास्त्रेतीत्रणुदिशंपअरणसकम्याङ्गंतणुअंपितणुएइअसमहिलासहस्सभरि
तत्तान्नवत्द्दिस्थानंनलभ्यते·ततोऽङ्गंतत्वपितनूपतीतिहेतलंकारामोतनोस्तनूकरणोपितवत्हृदयेनवर्तितद्
तिविशेषोक्तिःअजककविनिबद्धासखीवक्ता·एवमर्थशक्त्युद्भवस्यद्वादशभेदाः शब्दार्थोभयभूरेकः।यथा·अ
तंद्रवंद्राभरणासमुद्दीपितमत्मथानारंकान्तरलाश्रपामासांनंदनकरोतिकेअत्रश्यपामारूपकामिनीवि
शेषारजन्योरूपप्रायम्ग्या·साचालंद्रचंद्रेत्यादेःपरिकरसहितायासमुद्दीपितेत्यादेस्तत्सहतयापउभय
स्यापिव्यंजकत्वेनशब्दार्थोभयशक्तिमूलाभेदाअष्टादशास्यतत्त्वस्यभेदेनःननुशब्दार्थोभयभुवःननु
रसभावादीनांवहुत्वादष्टादशत्वमनुपपन्नमित्यतआहरसादीनामनंतत्वाद्भेदएकोहिगणयतेक
थमनेननंतत्वं·नवरसास्तत्रशृंगारस्येवद्वौभेदौ·संभोगोविप्रलंभश्च·तत्रसंभोगस्यापिपरस्परावलिंग राम:
नादयोवहवोभेदाःविप्रलंभस्याभिलाषादयहेतवः३क्ताःतयोरपिविभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यंत ५१

त्रापि नायकनायिकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतिकत्वं· तत्रापि देशकालाद्यवस्थाभेदद्रसे कस्यैव रसस्यानसंका
गणना सर्वेषां कुतस्त्यैकत्वेन गणनं· असंलक्ष्यक्रमत्वरूपमेकं सामान्यमाश्रित्य वाक्ये ध्वन्यः शब्दार्थोभयश
क्तिमूलोऽध्वनिर्वाच्य एव न तु नायं नियमः शिशुपालवधे तद्दूतोक्तौ प्रबंधेपि दर्शनादित्वेन तत्रोभायशक्तिमूलत्वेपि
ध्वनित्वाभावात्· तुल्यप्राधान्यात् त्रास्त्रणाति कपस्यागदृत्तिवत्· अन्यत्राप्येवसंभाव्यतद्दति चेन्न संभाव्यतां· ननु
क्ताविनिश्चीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति पदैक्यस्येवाक्येसपदशोधनिभेदो वाक्यपदेपि न तु पदस्य व्यं
जकत्वे किमायातं तेषां वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे· कथं वा पदमात्रस्य व्यंजकत्वे वाक्यस्यैव समग्रस्य चारुतेति चेन्न व्यते
त· पदप्रकाश्यत्वेन पदस्यान्यस्य व्यंजकता या· किंतु तस्य प्राधान्येन विवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यंजकत्वेपिप
हाकव्यव्रत्रिंशदस्यार्थस्य वाक्यस्यापि न तिशयितार्थव्यंजकत्वेन तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यल्पपदमात्रस्य व्यंजक
त्वेपि विषयहाकावत्रिंशदस्यार्थस्य वाक्यस्यापि न तिशयितार्थव्यंजकत्वेन तद्वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यल्पपदगमा
न्तकश्चिद्दोषः एकदेशस्थितेन च तादृशपदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति· कामिनी केकावय
४४· वस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी· पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति

काप्र· भारतीति· तत्रवाक्यव्यंग्यमुदाहृतं· पदाव्यंग्यमुदाहृियते· तत्राविवक्षितवाच्यभेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्य यथा·प
४२ स्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा· अनुकंप्योनुकंप्यश्च स जातः स च जीवति अत्र हितैषी मित्रसदृशाश्च
42 स्त्वले· शत्रुशब्दो निर्यंत्रणत्वे· अनुकंप्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः नापकस्पदस्य प्रकेति लक्ष्ये ननु त्वामस्मि
वक्षि विदृष्टामिति। वाक्यप्रकाशे पूर्वं ह्युदाहृतं तस्मादस्य पदप्रकाश्यस्य को भेद इति चेन्न· अनवबोधात्· तद्धि प्रसेक
पदव्यंग्यमिन्नं समस्तवाक्यस्य व्यंग्यं तस्मात्सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवं रूपं पदं तन्मरे· इदं तु केवलमिमामिय
दव्यंग्यमात्रामिमायमिति· अत्यंततिरस्कृतवाच्यं यथा· खलववहारा दृष्टी संतिदारुणा जवितह विधीराणां हि अत्र
वचश्च स्स वृह मश्रारगृह्ववसाश्रवि मृश्रतिश्चत्र विमोहेनोपलक्षिले स्त तेन च तत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः दृष्टका
कारितं वव्यंग्यं· यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नावपायोग्य इति कुतो लक्षणा· तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैल
क्षण्यं प्रतिपादयन्न च तत्त्व लक्षणां विना संभवति· अधीरस्य व्यवसाये विमोहाभावादित्यवश्यं लक्षणास्वीकार्या· अलसक्र
मव्यंग्यं यथा लावण्यं तदसौ कांतिस्तद्रूपं स वचः क्रमः तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् अत्र पव स्मसे राम:
स्थान सोऽयं वरूपं· अत्र पवित्र स्कृत देव लावण्यं· कांति रुज्वलता· अत्र विप्रलंभे व्यंग्ये· अनभवेकगोचर प्रथम प्रका ४२

श्यपतोत्तमस्पदानांप्राधान्ये·एवमन्येऽपि·नकेवलंसर्वनाम्नामपदानामेवरसादिव्यंजकताकिंतर्ह्येषामपि यथा मुग्धेमुग्धत
यैवनेतुमखिलःकालःकिमारभ्यतेमानंधत्स्वधृतिंबधानऋजुतांदूरेकुरुप्रेयसि·सख्यैवंप्रतिबोधिताप्रतिवचस्तामा
हभीताननानीचैः·शंसहृदिस्थितोहिननुमेप्राणेश्वरःश्रोष्यति·अत्रभीताननेतिपदंनीचैःशंसनविधानस्य
पपत्तिंप्रकाशयत्प्राधान्येनरसातिशयंव्यंजयति·भावादीनांतुवाक्येपिनातादृशंचारुत्व·प्रदप्रकाश्यपले
मुनरो·अतःतत्प्रभेदानोदाह्रियते·लक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिप्रभेदेषुशब्दशक्तिमूलेऽलंकारव्यक्तिर्यथास्
धिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः·झटितिभ्रुकुटिविटंकितललाटपट्टोविभासितनृपभी
म·अत्रभीषणीयार्थेननयविशेषणेनभीमसेनोपमाव्यज्यते·अत्रैववस्तुनोव्यक्तिर्यथाभुक्तिमुक्तिकृदेका
न्तसमादेशनतत्परः·कस्यनानंदनिस्यंदंविदधातिसदागमः·काचित्संकेतदायिनमेवंमुख्यमावत्साशंसति
त्रसदागमपदेनवस्तुतिर्व्यज्यते·उभयोश्चैतयोःशब्दप्राधान्यंपरिकरसहत्वात्·अर्थशक्त्युद्भवेषुस्वतःसंभ
विव्यंग्येव्यंजकेवस्तुनावस्तुनोभिव्यक्तिर्यथा·सायंस्नानमुपासितंमलयजेनांगंसमालेपितंयातोस्ताचल
मौलिमंबरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः·आश्चर्यंतवसौकुमार्यमभितःक्लांतासियेनाधुनानेत्रद्वंद्वममीलनव

का॰प्र॰ तिकरं शक्नोति तेनास्ति तु अत्र तव सौकुमार्यमात्मस्वरूपेणाधुना कांतासीति वस्तुना. कृतपरपुष्टस्य परिचयात्कांता
५३ सीति वस्त्वधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते. अस्तुन्नलंकृतेर्यथा. तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका. तच्चिंताविपु
५३ पुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा. चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं. निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपक
न्यका. पुण्यकं. अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुःकृतसुकृतराशिफलानि. वियोगदुःखचिंताह्लादाभ्यां कपाप्य
उक्तानीत्युक्तौ. एवं दुःकृतसुकृतराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिंताह्लादौ प्रतीयेते इति
निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिरूपमशेषचयपदाभ्यां घोत्यते अलंकारेण वस्तुनोऽभिव्यक्तिर्यथा रुधिरादा
सावरुधिरादाननमघनव्यसनमव्यसनं व्रतवीरनयहिषितां वरा ध्युवेत्वपि पराउध्युखसंवै अत्रपरा ध्युवे
स्वेत्वपि पराध्युदुर्गसर्वमित्यर्थांतरन्यासेन. विधिरपि त्वामनुवर्तते इति वस्तु प्राधान्येन व्यज्यते. ननु नायमर्थां
र्थांतरन्यासः. वनेरकुकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेत्. न. शरदृशां तव स्पष्टरुधिरादा
दाराद्दमिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेन तथात्वात्. अलंकारेणालंकारस्य यथा तुहुवह्लहहत्तगोसम्मि एमः
आसि अहोरो पिसारा कमलदलोट्ट अराववहू आमो हुलाकुराइव अंगमही समुद्दं अत्तोघुरोमलानक ५३

पलद्व्यमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुद्रमेंद्रस्य वंनेकृतं तेन गस्य मत्वान लमिति कार्य्यलिंगमिलाणकमस
दलपदेन प्राधान्येन द्योत्यते अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरेण न कार्थे वस्तुना वस्तुव्यक्तिः यथा द्रसुवं
दधवलासु ललितश्रमप्रौढविजृंभणं जोवा वं एकू छत्तमि अंकुणाइ इति इत्थ अत्र णा पत्तं विश्रमं तो अत्र वस्तुनायथा
मसौ स्पर्शे राजा तेषु पश्येन कच्चिदपि नदादेशाय राज्ञ एव इति ज्ञायते ह्रूप भोगपरे निशानिवास्य नह
ति वस्तु मुख्यतामान्य पदेन प्राधान्येन व्यज्यते · अलंकारेणा विषयो हि राज्ञे · इवा ध्यान व्यंजनो यथा मोमस्कृत
तस्य रिसागो ति शायोगम्यते · वस्तुना लंकृते चाथा · निशिनशर बियाधयत्यनं तो दशि सुदशाः स्ववलं
वपस्य ताले द्विशिनिपनत्ति सा च पभतत्र व्यतिकरमेम्य समुन्मिषत्य वस्था: अत्र व्यतिकरमेत्यवस्था:
समुन्मिषंतीति वस्तुना यरस्य विरहावस्था पि निर्वेदो मादाहयो ऽवस्था मंदतीति विरोधालंकारो व्यतिक
रपदेन प्राधान्येन व्यज्यते · अलंकारेण वस्तुनो यथा वारिजं तो विपुराोसंदा वक अच्छिएणा हि अपणाथणा
हरव अस्स एणा विसुद्धजाइं राचलदसे हारो · अत्र स्तन भरस्यप स्य न वि शुद्ध जाति त्वात हारो न वलतीति
हेत्वलंकारेणा अनवरत कंपमान एव हारो स्तीति वस्तु न चलतीति पदेन व्यज्यते · अलंकारेणालंकारस्य य

का॰प्र॰ यथा॰ सो मुद्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो तीए खंधाहिबलं गहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ॥ अत्र
४४ सुरतसंगरे धम्मिल्लः स्मर इति रूपकालंकारस्तथा केशपाशः स्कंधे पतितो यथा रतिविरता वध्यते निवृत्तेच्छः का
44 मुकोऽभूदिति विभावनास्कंधपदप्राधान्येन व्यज्यते॰ अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यं
जकार्थध्वनिभेदेषु पदप्राधान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा॰ णायपुसिम्मिस्स मिअंककस्स सुहअ अकोत्तमिम
णासुमह सव्वंकाखोहणासममणाय अओसरअणिव्वुहअअन्त अत्र पथो केन वस्तुना अस्य स्मामपिम यमम
नुरक्तस्त्वमर्भकेन नइति वस्तुनावपुस्मिमामि अंका प अ सरअणीपदप्राधान्येन द्योत्यते॰ अत्र पदे रजनीवे
त्युपमाननैरपेक्ष्येणाकस्यव्यंजकत्वमिति तिविंत्यं अत्रैव वस्तुना अलंकारस्य यथा॰ सहिदिणावलिहुवल
लमरसम्मि अकवालीसहीए णिविडाए॰ हारो णिवारिओ विअ उव्वेरंतो तकदोकहं रमि अंअत्र निधुवने समरदति रू
पकस्य व्यंजवा यामप्रयोजकत्वाबाव्येन वस्तुमात्रेण हारच्छेदानंतरं मौढांगना रताद्विलक्षणानवोढाया
स्तिरतमभूत्ततत्कथयकोऽद्भिति तिव्यतिरेकालंकारः कहं पदप्रकाश्यः॰ अलंकारेणाव स्तुनो यथा॰ प राम॰
विसंती घरवारं विवलिअवअणाए पलोइ दूणाण पहं खंधो घोळेऊण घटं हाहारणाद्ध्रोत्ति हस्थ्रत्ति हिकिमिति॰ अत्र ४४

च नष्टद्वितिरो दृष्टीतिहेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनं गच्छेत्कामुकं दृष्ट्वा पद्मिगंतुमिच्छसितदर्परं चकं गत्वा हीलाग
च्छेति वस्तुकिन्निपद्माधाम्येन प्रकाश्यते॥ यथा वा विहलं खलुं तुमं सहिंदह लाकुत्तेणा तरलतरदिट्ठिवारेक्कस
मिसेण॥ अत्र अव्यागतस्योत्रियाजिअविहि सम्मे॥ अत्र ननेदीकलेलतागहने कतसंकेतप्रमांगहम्रवेशासम
येपृष्टापगतेकापुकेंदृष्टुद्वननेदीगमनापष्टद्विपूर्वहारसंभोज्याजेनलेपाय॥ स्फोटितदुतिमयाअव
गतं॥ तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिसेवजन॥ अहं तेव श्वश्रू निकटे सर्वं समर्थयिष्ये। इति वस्तुद्वारेण
शंभिषेरोमपहुत्वा वारप्के संविधाय समीहितसिद्धि मिसेरोति पदेन द्योत्यते॥ अलंकारेण संकारस्पय थाजो
ण्हाएमइलपेलाअ विरसाताहसमहुसुअमराणसो त्युह्वा विराणोठेवपरवइआआ अहहहारलुहहिअअ अंअ
त्रपरवधूलेनसानवतदंयं हरतीति काव्यलिंगालंकारेणाअस्यानुशिखाघा हाहायरवधमभिलपसीतिल
दाव रितं वक्तुं न शक्यतद्रसोन्धे यालंकारः प्राधान्येन परवधपदद्योमः प्रकाश्यते॥ शब्दार्थोभयशक्ति
मूलस्तु पदम काश्यो न भवति॥ तत्रवाच्यस्यैव प्राधान्यात्॥ एवं पंचत्रिंशत्भेदाः। प्रबंधेपि अर्थशक्तिमूल॥ अ
र्थशक्तिमूलः परगाक्यपोः प्रबंधेच॥ प्रबंधश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः सचयं थवरूपस्तद्वांतरप्रकार

राहृपश्चेति॰ तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं॰ प्रबंधेम यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ॰ तथाहि॰ अलं स्थित्वा श्मशानेस्मिन् गृ
ध्रगोमायुसंकुले कंकालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः प्रियो वा यदि वा
द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी॰ इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतार्भकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमेलकं आदि
त्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं॰ बहुविघ्नो मुहूर्त्तोयं जीवेदपि कदाचन॰ अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्त
यौवनं गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशंकिताः॰ इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्तद्व्यावर्तनपरश्लोकद्व
यमितिप्रबंध एव व्यंजकः प्रथते॰ अत्र स्वतः संभविनाव्यक्तनागमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः एवमन्येप्येकादशप्र
भेदा द्रष्टव्याः॰ पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः॰ रसादयोलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु अपि शब्दा
त्प्रबंधे॰ पदवाक्ययोरुक्तं पदे च यस्मादृष्ट्याने नैव प्रतिपादिताः पदं तावत् द्विविधं सुबंतं तिङंतं च तदेकदेशो नाम
धातुस्वरूपप्रकृतिभागः सुप्तिङ्॰ स्वरूपविभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च॰। तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक् पदै
कदेशादिषूदाहियते॰ तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादिव्यक्तिर्यथा॰ रहः केलिं हित्वा शिथिलमरणाकर
किसलयमृदुहस्तराजमलसक्रूरहृद्रसमंतरंगमपाठधदपरिहुवि अतः इत्र रतिव्यज्यते धातुरूपप्रकृतेः रामः
४५

प्राधान्यं। पुनः स्फुटानवगा पारमार्थ्येपि क्रमभाने अर्थयोः कराभ्यांपिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति तदेवोत्कर्ष
धर्म्यज्ञापितमितिरस्तु रूक्षेमयोजकनपाम्यस्पते। अतएव व्रजपतीत्यत्र केन तु शोभत इत्यादि। एवमत्रेपि प्रक्रम्यादेः
रसादिव्यंजने प्राधान्येन तन्नेदर्थव्यंजकतया।। वगं तत्वं। नामरूपतदेकदेशेन प्रक्रियेयथा। मेघान् सोयमयाकृतः
सश्रायथे पादाननतः कांतपाद्विजारायेवपदानि गासमभवनाथावन्नयात्यन्तपनाः तावत्सत्पुनः पाणिसंपुटल सन्नी
वो निर्वधं घटलोधाविलेवकृतनम्रणामकं महोग्रेमेणाविचित्रागतिः अत्रद्वारादिपदपरित्यसपदानीस्तकंतेनदारय
र्यंतगमनेप्यसहिष्णुतयाउत्कंठ्यगतिशयोक्ष्यमते।। तिङः सुपोर्यथा पथि शुकचंचुचारुराभांकुराणां दिशिदिशि
परफानो वीरुधां लांसुकश्रन्नीनरिकिरतिद्राकसापकान्पुष्प्यधन्वापुरिपुरिविनिर्वत्सामानिनीमानचर्वा। अत्रकि
रतीतितिङा किरणस्यमाध्यतति। योगेसाध्यते येवधात्वर्थेपिस्थितेः निवृत्तेनिसुप्रत्ययेन निवृत्तेः सिद्धता
सुपयोगेतयैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेः तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतनाप्रकाशपतरश्मिकिरणानिवृत्त्योः पौर्वापर्यव्युत्क्रमातिशयो
क्तिप्रकाशोरसोत्कर्षे पर्यवस्यति। पुनस्तस्य साध्यत्वं क्तप्रत्ययेन भूतत्वमिति व्याख्यानं। तदयुक्तं। सुपिङः भ्यां रणः
सिद्धत्वसाध्यत्वव्यभिधापत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेन उक्तिव्याख्यानेन विरोधात्। अथ सुप्तिङः विशे

का·प्र· षेधु यथा । लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः । परित्यक्तं सर्वं हसित
४६ पठितं पञ्जरशुकैस्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ अत्र लिखन्निति युक्तं । न तु लिखतीति । तेन शत्रा लिखनस्या
46 प्राधान्यमङ्गित्वपूर्वकत्वरूपं न्यास्तदुक्तं न लासीदिति न तथा वस्थानस्य प्रसाद्यपर्यन्तताति ष्ठा भक्तय व्यज्यते
यद्यपि शत्रप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव तथापि तिङादेशिलङ्किकतितया तिङ्. लैनैवोदाहृत ॥ भूमिमित्युक्तं न तु
भूमावपीति । तेन बुद्धिकर्तृकं भूमौ न किंचित्लिख्यत इति सूचितमत्या व्यज्यते । गामारि अंमिगगामेव सामि ॥ गा
आरहिंसंसतामारणामिरामत्र रिआरोंगपरशोगाहरे मियजाहोमि ॥ सो होपि । अत्र नागरिकाणामिति वक्तव्ये पति
पदार्थे तादृशकलामिज्ञतादिरूपः कश्चिद्धः प्रकाश्यते । रमणीयः क्षत्रियकुमारस्यासीदित्यत्र लुङाऽनीतका
लविहिनेनाचिरं तदीपहिंसायाः प्रकरत्वं व्यंजयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भंगजन्माभार्गवक्रोधः प्रकाश्यते
ः वचनविशेषो यथा । ताराणां गुरुणामहराणां ताराणां कंटकानां तस्मये म्ममस्सता राम हिशि आरोगास्सुंदरि एरिसि
अंजा अमवसाराणां अत्र गुणाग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानात्मकत्वेपि कार्येप्रेमण एकजातीयत्व । नक एमः
दाचिदस्य याभावं प्राप्यदिति बहुवचनेक वचनाभ्यां व्यज्यते । पुरुषव्यत्ययस्य व्यंजकत्वं यथा रे रे चलललो ४६

वनाचितरूपवेवेनः प्रमुग्धस्थिरप्रेयारांपहिमाननमेराननयनामालोक्य किंनत्मसि किमन्येविहरिष्यसे वतद्धांमुंवां
तराशामिमायेषा के ठतठेकृतारवलशिलासंसारवासांनिधौ अत्रत्वंमन्ये अहंविहरिष्यतीहतिप्रहासेचमन्योपप
देमन्यनेहन्नम एकदेशाएवगणंपनेपूर्वविया तस्यपथा। येषांदोर्वलमेवदुर्बलतेपातेसमंतात्स्तेरेपिप्रायः केव
लनीतिशीतिशरणोः कार्यंकिमुर्वीश्वरैः हेक्ष्माशक्रपुनःपराक्रमनयस्वीकारकौ तक्रमात्तस्यनैवभवादशा
क्तिजगतिद्विज्ञाः पविज्ञाः परंअत्र वाद्धकेपराक्रमनयेन्यत्रनयस्याल्पाचुतरत्वेन पूर्वनिपातमविधायपरा
क्रमस्यततभावोऽभ्यर्हितत्वंद्योतयति। इयपदविभक्तिवि शेष्यस्यमथ्याप्रधनाद्ध निवीरधेनुर्धनिमतिः॥ वि
धुरैरयोधितवद्दिवसे॥ दिवसेनतुनरायमवानपुरुविधि सिद्धसाधुवादपदं अववीररसात्मनिभवान्। दिवसेना
वद्धेति अपवर्गेतस्तीपा अपवर्गेगश्वकलमात्मो क्रियापरिसागः अतभवत्पेदार्थस्यपुरूपक्रियापतत्फलं
विजयस्तत्मापिस्तीपयायोमतेः पस्कपुरुविधीसादिक्रियाविशेषणमितिव्याख्यातवान् स्पष्टं दोमगं
मपिनाजासीदिति अन्यपस्यमकत्यैकदेशस्य पयास्रपोभूयः सविधतगरिरष्यापपटनंहद्धवरद्धमव
नवलक्ष्मीतुंगवानापनस्छासारूपकामनवभिवरतिमालतीमाधवंयङ्गीरोकेछललितलनैशाकेरसाम्याती

काप्रा ति॰ अत्रांगकेरितिकस्वरूपतद्धितेनासामर्थ्यकेनानुकंपातिशयोव्यज्यते॰ उपसर्गरूपस्यतदेकदेशस्यपथाप
४७ रिछेदातीतःसकलवचनानामविषयःपुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपदं योनगतवान्विवेकप्रध्वंसादुपचित
47 महामोहगहनोविकारःकोप्ययंतर्जयतिवतापचकुरुतेअत्रप्रध्वंसादितिप्रशब्दःप्रकर्षैकदेशप्रकर्षद्योत
कः उपसर्गाणामवाचकत्वात्॰ निपातरूपपदैकदेशस्यपथा॰ कांतेचगर्वाभिमुखेमनस्वयाकिमस्यदेवंनिह
ताश्चनीर्ष्यःतमोस्मितिहंतिहितावदंशुमात्रयावदापन्मुद्रयाद्रिपोलिता अत्रचरूपेणमनोगर्वाभिमुखी
काररागाशंकुहननपीरेककालतारूपःसमुच्चयोद्योत्यते॰ पद्यपिन्वितिभिन्नमेवपदंनेत्यस्यैकदेशत्वकथा
पिकेवलस्यतस्यासाधुत्वात्पदैकदेशलोपवारेणोदाहरणं॰ अत्रतस्मैकोऽभोजराजेनायमाप्रकरणे॰ नहावा
दैःसार्थकत्वेपिदृष्टकृपदनामनुध्यातीति॰ एतेनतिङन्तसमभिव्याहृतानुपसर्गोऽत्रपिव्याख्याताः अथ
वहूनांप्रपात्रमोसौभुवनेषुविक्रमगुणोः प्राप्तःप्रसिद्धिंपराम् स्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरंदेवोनजानातितं॰ वंदी
वैषपशंसिगापतिमहद्यस्यैकवाराहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीतैःस्वरैःसप्तभिः अत्रासाविमत्रसर्व रामः
नामत्रःभुवनेष्वितिनसुरेशोऽपितिमवनेचेतिभुवनरूपप्रातिपदिकस्यबहुवचनस्यच॰ विक्रमंगुणोनदोषैवेतिप्रातिपदिकस्व ४७

न यो र्व्यंजकत्व॰ किं चास्मिन्नाख्येयस्यत्र न त्वन्याख्येति न वा मन्नाख्येति कृतं॰ तेनास्मदिष्टस्य बहुवचनसिद्धिन्नत पासवनादशातेन
पविणतानीति व्यज्यते॰ तद्गुणिमनिकलपतिकला। मनुमत्वं धनुर्भंगे॰ पठत्ययग्रे अधिवसति सकलसनामो लिपिपद
कितहीरागनपना अत्र तद्गुणिमनीतीमणिवः तद्गुणत्वप्रदेन॰ अनुपदं न धनुरित्यस्य यीभावस्य धनुःसमीपवृत्तेनेन॰ मो
लिप धिवसतीति कर्मभूताधारस्य मोलो वसतीत्यनेन नतोल्पयि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषोय अत्र मकार
कीर्ति स एव व्यंजकः तत्र लशदेनप्रकृतस्य र्थस्य शेषत्वं व्यज्यते॰ द्रुमनिपातु न व्यतिरेको न व लंधनु षः समीपदृत्यत्र धनु
षोऽसंतेगुणीभावः॰ अव्ययीभावेतु पूर्वपदार्थधामेपि उत्तरपदार्थस्य किंचिदेवामाधान्यं॰ कर्मभूताधारस्य लेतु
वाप्रिरवगम्यत इत्यवसेयं॰ एवमेषामपि बोद्धव्यं॰ चतुपूर्वं प्रबंधशब्देन संघटितावांतरवाक्यसमूहोऽभिहितः इ
दानीतु संघटितमहावाक्यमित्यमोन हृत्य मिति कश्चिदाह॰ तदसत्वात्॰ पूर्वं हि अर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबंधविष
यत्वं अत्र तु असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्येति यो न रूत्याभावात्॰ भेदास्तदेकं पंचाशत्तन्न था हि॰ अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ
भेदौ॰ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययो रितिचत्वारः॰ विवक्षितान्यपरवाच्येषु मध्येऽलक्ष्यक्रमव्यंग्यः पदवाक्यतदेकदेशग्र
टनावर्णप्रबंधभेदेन षड्विधः॰ लक्ष्यक्रमेषु प्राक्शक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ॰ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति न स्यचत्वारो भेदाः

का॰प्रा अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबंधेष्विति षट्त्रिंशद्भेदाः उभयशक्तिमूलस्य वाक्य एवेति। ति-
४८ षां चामीषां योजनं। संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया वेदखाब्धिवियच्चंद्राः १०४०४ संशयेन अंगांगिभावेन
48 एकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः उभयप्रकारस्त्वपेक्षितासंयोगः संसृष्टिः एवमेकपंचाशतो भेदानामे-
कपंचाशता भेदैर्योजनमिति तावद्गुणनेन सहस्रद्वयं एकाधिकापंचशती च। संयोजनं च संसृष्ट्यादिश्चतुःप्र-
कारैरिति वा तां चतुर्भिर्गुणने दशसहस्राणि चतुरधिकानि च शतानि च तत्र स्यात् किंचिद्विमर्शो कारकता शास्त्रे ननु शेषशे-
पि भावयवेति। नन्वस्त्वेकपंचाशद्भेदे प्रत्येकमितरेषां पंचाशता योजनं स्वस्य तु स्वेन कथं योजनेति चेन्न। व्यक्तिभेदमा-
दाय विजातीयवत्सजातीयेनापि संकरादिरिति सत्र्यकर्तुराशयः अत्राचीनास्तु गणनेयमयुक्ता। अभिन्नभेदस्य योज-
ने एकैकभेदह्रासात्। तथाहि। अर्थांतरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यंततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवात्यंततिरस्कृ-
तवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्येन योजनायां। एवमन्यत्रापि। तस्मात्। एकोनशिरोधासंख्याया एकमेकाधि-
कं कुरु समर्धेनाहतो गुणः एतत्संकलितं लब्धं रत्युक्तदिशा द्विपंचाशदर्धेन षड्विंशत्या एकपंचाशतो राम:
गुणनेन। तथा च रसद्वस्त्राग्निमेदिन्य इति। १३२६ त्रयोदशशतानि षड्विंशत्यधिकानि जायंते। योगश्चतुःप्रकार इति ४८

तेषु चतुर्भिर्गुणिते षड्वर्द्ध्ते ५३०४ पंचसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संख्याभेदाः इत्येकपञ्चाशदितिवदंति अत्र
क्रमः अनुभवसिद्धो तावत् पुंडूकादीस्तु रसोथिरवद्ध निष्पत्ति घलातिशयानतिशयो। तत्र यात्वार्थ्यान्तरसंक्रमित
वाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रांयंतनिरस्कातता स्येन तद्योजनं। यत्र तु तद्धेयरीत्यं तत्रास्मेततिरस्कृतवाच्यस्ये तरेण
योजनमिति व्यपदेशः एवमनत्राम् त्वं एतद्देवेत्राधामनादायगणानां सौत्रीं नत्वेवं पत्रोभयोः स्फुटमेव वारूढत्वं
स्यभेदांतरत्वस्यादिति मैवं अपकर्षाभावस्यातिशंयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंकरस्वीकाराद् तत्। एतावद्
शेवा स्थाने पद्मालंबनमात्रमेव महत्त्पोत्कर्षमिति सहृदयभावमास्थाया लोचनीयमिति। शुद्धभेदैः सह
शरेषुयुगखेदेवः १०४५५ तेषु द्विर्गुणात्रमुद्रान्हियते: छायापाद्गणितिस्त्रादे अरजाम्राण सुहस्त्राक्लिपि। देम
णिद्राः हस्त्रद्यलो हदवलही घरम्मि अराणिज्जउ ण चएई स्नत्रानुनपते वीष्यो ऽनुनपः किमुपभोगलस
लोलस्येत्त्क्रमितः आहोस्वित विवक्षितएवउपभोगस्यभ्यंजकद्रत्य विवक्षितवाच्य विवक्षितान्यपरवाच्या
योः संदेहः संकरः स्निग्ध स्यामलकांतिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाकाघनावाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानंदके
काः कलाः कामं संतु दृढं कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव। अत्र मुख्यार्थबा

का॰प्र॰ धातल्लिसपदं संपर्कलस्पदतिशयं व्यनक्ति॰ पयोदेवाचेतनेनेसोत्कंठाभावात सुतरां पदं उपकारित्वं लक्षपत्रदतिशयं प्रति
४२ पादयति॰ पयोदानां मयूरतिस्तेकेकाद्युपकारशालित्वात॰ रामपदं वसर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थं तया सकलदुःखभाज
नत्वं लक्षपत्सीतां विनापि जीविष्यामीति ध्वंजपदे वविमलं मंव्यनक्ति॰ तत्रलिसेतिपयोदमुद्राग्मिसनयोरत्यंततिरस्कृ
५१ तवाच्ययोः संसृष्टिः॰ ताभ्यां सहरामस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेनसंकरः॰ तयोरुभयोरुपक
त्वात॰ रामपदेनवैकव्यंजकानुप्रवेशेनार्थांतरसंक्रमितवाच्यरसवन्योः संकरः॰ गौणस्यात्यंतनैनैव लक्षणाम्नल
स्यविमलभस्यवव्यंजनात विमलंभेवाक्यंगस्य प्राधान्यात॰ एवमन्यदप्युदाहार्यं। इतिश्रीमहामहोपाध्याय
श्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपेध्वनिप्रभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः॥ ४ ॥ श्रीदुर्गायै नमः॥ एवंध्वनौभेदप्रभे
दो निर्णीते गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदानाह अगूढमपरस्यांगंवाच्यसिध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वा
ऽक्षिप्तमसुंदरं व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौभिदामताः॰ वाच्याये क्षया चमत्कारकारित्वं व्यंग्यस्य गुणीभा
वः। तच्चस्वतएवासुंदरत्वेन अगूढत्वादिविशेषणानां फलेनवेत्यर्थः अगूढं वा सहृदयैरपि वेद्यं॰ तादृशं वाच्या
यमानतयावमत्करोति॰ यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं॰ एवमन्येष्वपि भेदेष्वनुभवएव साक्षी॰ अपरस्यांगं रामः
अपरस्य रसादेः स्वनेरयेस्मेनालब्धसिद्धेरुपकारकम्। वाच्यसिध्यंगम॰ वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीनततः॰ अस्फुटं सह ४८

द्यानामपि दुःखसंवेद्यम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इति संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थ
ः काकाक्षिवत् यथा काकाक्षि विना वाक्यार्थ एव नात्मानं लभते तेन पाप्मकाश्यपम् । काकाह्वेनो मम्यापितमितिवा । अत्र
सुन्दरम् । लावादेर्वाच्यायेन्त्वपाचानुगतत्वमुक्तं यथा । यस्मात्सुतक्ततातिरस्कृतिरेष्यतेमस्तु वीरमधमतिकेनेलापु
नक्षिकर्णौ । काञ्चीगुणग्रथनलाजनमेघप्रोस्मिजीरक्तसंप्रतिमवामि किमावहामि । अत्र जीवन्ति सासिम
कार्यासक्तत्वे संकल्पितवाच्यम् । तस्य च मरणमेव श्रेय इति मम्यमम हृदये न पिवाम्यवस्थतोपतत् इति गुणीभूते
व ज्ञान्व द्रकोकनदहेगुपिशंगितागगापन्निमंजुमधुपागृहदीर्घिकासु । एतच्चकालिचरवेर्नवबेधुजीवस्य
छद्राभमुद्याचलचुम्बिबिम्बम् अत्र चुम्बतेर्वक्तसंयोगो मुख्योऽर्थः स चेतनेवाधित इति संयोगमात्रं लक्ष्य
यतोऽस्यासन्नतिरस्कृतवाच्यत्वम् । अगम्यपम्बास्मो वः कालो वा व्यायमानन्नपागुणीभूतः । नन्वत्रलक्ष्य
तावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वक्तसंयोगे विसत्वात् कथमसन्नतिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेन्न लक्ष्यतावच्छेदक
स्य सत्त्वेपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यान्वयाभवेशात् । अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरेगा
ढं वक्षसि ताडिते हनुमति द्रोणाद्रिरत्राहृतः । दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः केनाप्यत्रमृ

का॰प्र॰ गाह्निरान्तसपत्नेः स्मावकराटवी। अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायके पुनर्निर्दिष्टेषु चतुर्थे वाक्ये नकोपिना
५० यकोरामएवार्थशक्त्याप्रतीयते। सचकेनापीत्युपादानेनवाव्याप्यमानतयाऽद्भुतः कृतः। तस्माद्ध्वनेरितिपाठे
50 ध्वनित्वमप्याहतमेव। अत्रश्लोकेप्रतिभाक्यमेवेति उपादानंप्रसेकमेवाद्भुतत्वव्यञ्जकं। अपरस्यरसादे
र्वाच्यस्यवाप्राधानस्यांगंअलंकारः। अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमोवेतिद्विधा। तत्रप्रथमेरसस्यांगभावेन
गुणीभूतत्वे। यथा। अयंसरसनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः॥
अत्रभूरिश्रवसः। छिन्नंहस्तमासाद्यतद्वधूनांप्रलापेशृंगारःकरुणस्यांगं। निष्पन्नस्यतुरसस्यापरांगत्वा
भावाद्रसपदेनस्थायिभावोऽत्रग्राह्यः। नसस्यैवभावांगतायथा कैलासालयभाललोचनरुचानिर्वर्तितालक्तक
व्यक्तिःपादनखद्युतिर्गिरिभुवःसावःसदात्रायतां। स्पर्द्धाबन्धसमृद्धयेवसुदृढंरूढाययानेत्रयोःकान्तिःको
कनदानुकारसरसासद्यःसमुत्सार्यते। अत्रकवेर्देवीविषयकरतिरूपभावेदेवयोःशृंगारोङ्गम्। भावेभाव
स्यांगत्वंयथा। अत्युच्चाःपरितःस्फुरन्तिगिरयःस्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपिनक्लान्तासि राम:
तुभ्यंनमः। आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमिति प्रस्तौमियावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः॥ अ ५०

युर्भोगाः सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथा तुषानुविद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीज
भावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशानुविद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति स च विपाकस्त्रिविधः जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्यते कि
51 मेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् अथैकं कर्मानेकंजभावो वेति स च विपाकस्त्रिविधः जातिरायुर्भोग इति त
त्रेदं विचार्यते किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् अथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति द्वितीया विचारणा किमनेकं
कर्मानेकं जन्म निर्वर्तयति अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्तयतीति न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् कस्मा
त् अनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो
लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् कस्मात् अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्माने
कस्य जन्मनः कारणमिति अवशिष्टविपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति न चानेकं कर्मानेकज
न्मकारणम् कस्मात् तदनेकं जन्म युगपन्न भवतीति क्रमेणैव वाच्यम् तथा च पूर्वदोषानुषङ्गः तस्मा
ज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रा

काव्य